

**La configuració del
paisatge medieval:
el comtat de
Barcelona fins el
segle XI**

9.2. El control del territori i dels pobladors

En l'apartat anterior hem vist la forma com es documenta arqueològicament i documental la distribució de la població en el territori i les característiques dels llocs d'hàbitat, observats de manera individual. També hem pogut constatar que la multiplicitat de denominacions per referir-s'hi no és pas casual ni en l'espai ni en el temps i com tampoc podem considerar els seus significats com a estàtics.

L'anàlisi integrada de les dades arqueològiques i documentals ens ha permès la generació de diversos mapes que, conjuntament amb els presentats especialment al capítol 8, ens faciliten la visió d'un procés complex en el qual al llarg dels temps varien les percepcions territorials, les definicions de territorialitats administratives, l'organització per a l'explotació dels recursos i l'enquadrament dels pobladors. Aquest darrer procés no és menys complex; no es defineix pas des del primer moment des d'una única opció ja que està lligat directament a unes transformacions socials i econòmiques profundes que es veuen reflectides en bona part en les mateixes percepcions territorials que expressen els documents, i que evolucionaran progressivament fins a la implantació d'un model clarament feudal.

L'enquadrament dels pobladors en les demarcacions territorials és un procés que s'evidenciarà en el paisatge per múltiples traces, que van des de les característiques dels llocs d'hàbitat, a la seva situació geogràfica, fins a l'escenificació territorial progressiva del poder d'aquells que els controlen de manera cada cop més intensa. És en aquesta escenificació que hem de veure la posició que ocuparan el castell i l'església. No és aquesta pas la seva única funció, però tindrà un paper fonamental en la definició i l'ordenació territorial i, en conseqüència, en la configuració del paisatge. També hem de considerar aquí l'articulació dels espais d'hàbitat en la seva manifestació urbana, més enllà de l'anàlisi individual que hem fet.

Tot i que serà motiu de comentari al darrer capítol, no podem deixar de recordar aquí els elements i les interaccions representades a la figura 5 en relació al sistema antròpic, i en especial aquelles que vinculaven sistema sociopolític i econòmic amb la configuració de les percepcions culturals, amb l'estructura de propietat i el control tant de la tecnologia, com de la informació, bastint un cos ideològic i religiós que troba en el castell i l'església la seva expressió territorial.

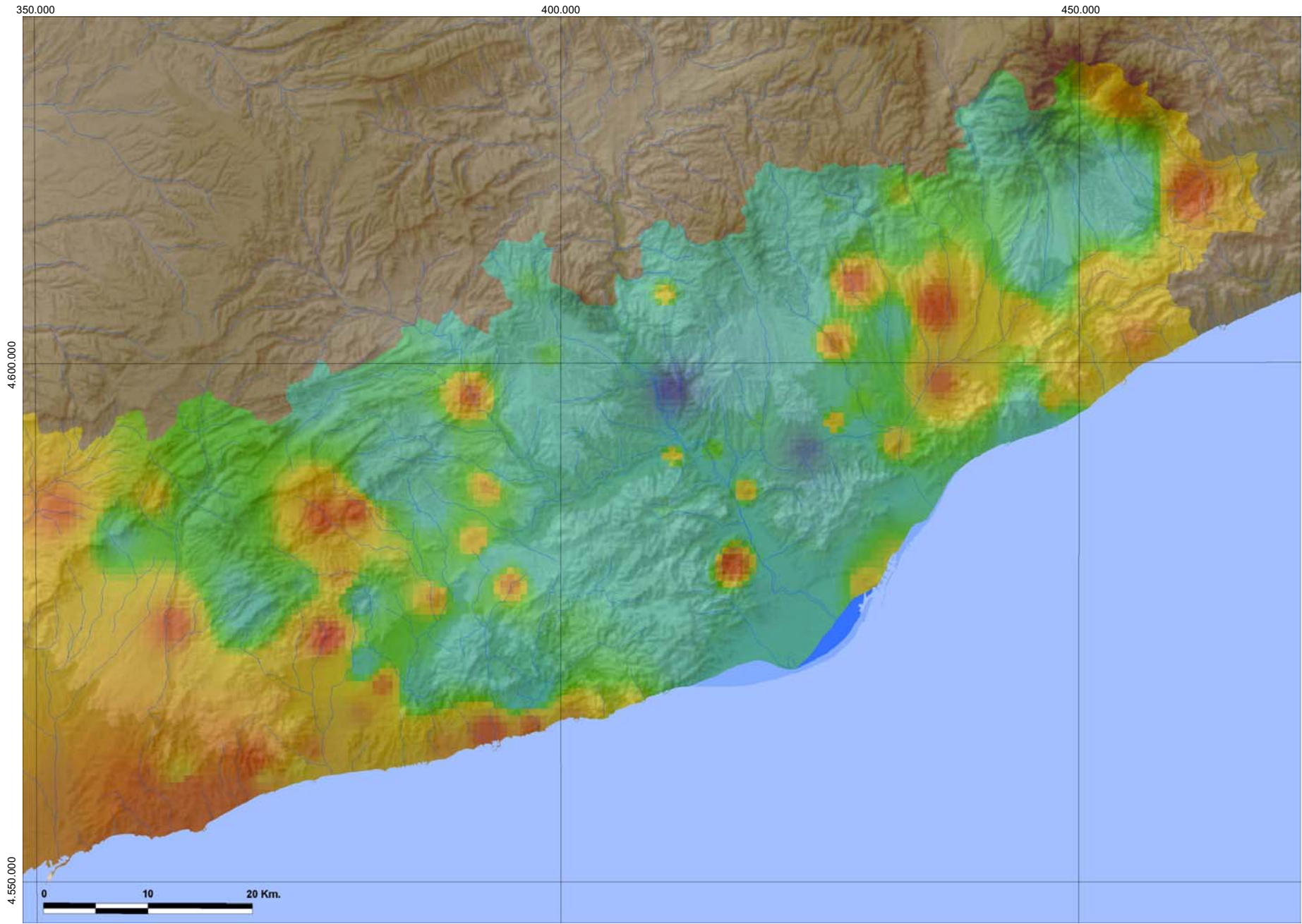
El castell

A l'apartat 8.3. del capítol 8 ja hem tractat el castell en relació a la seva territorialitat, deixant pel punt on ens trobem ara l'anàlisi pormenoritzada de la seva estructura, l'evolució que aquesta experimenta, la seva diversitat tipològica i la seva imbricació en el sistema de control territorial i dels pobladors.

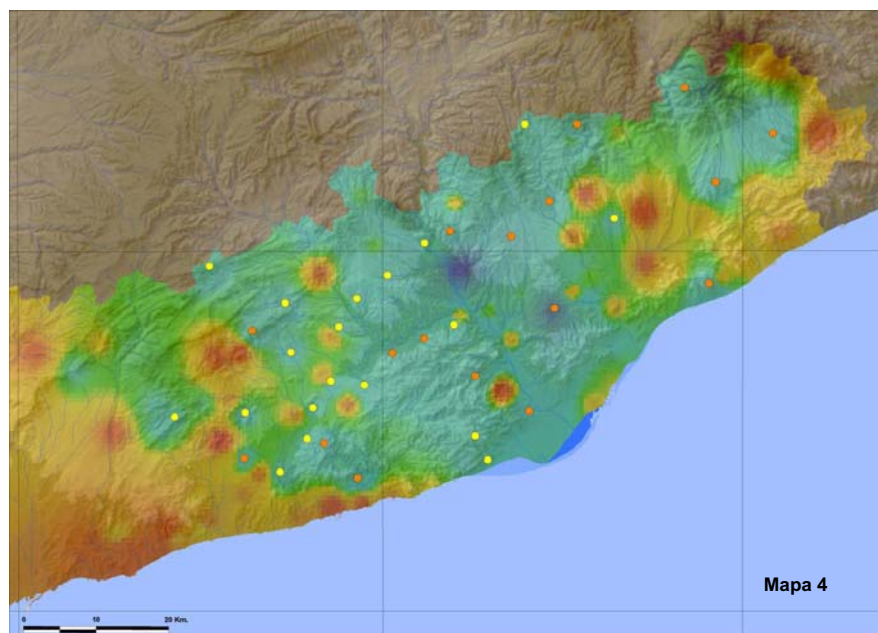
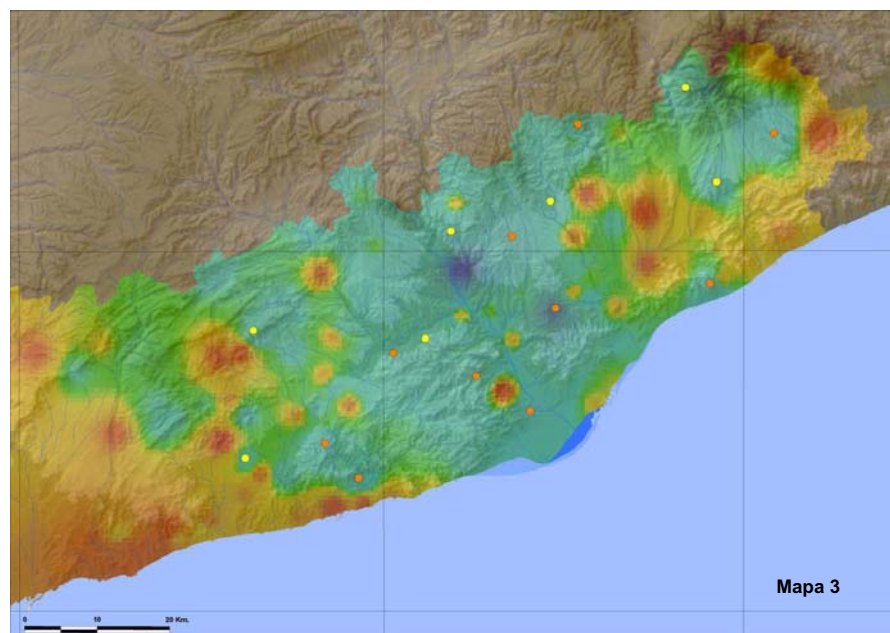
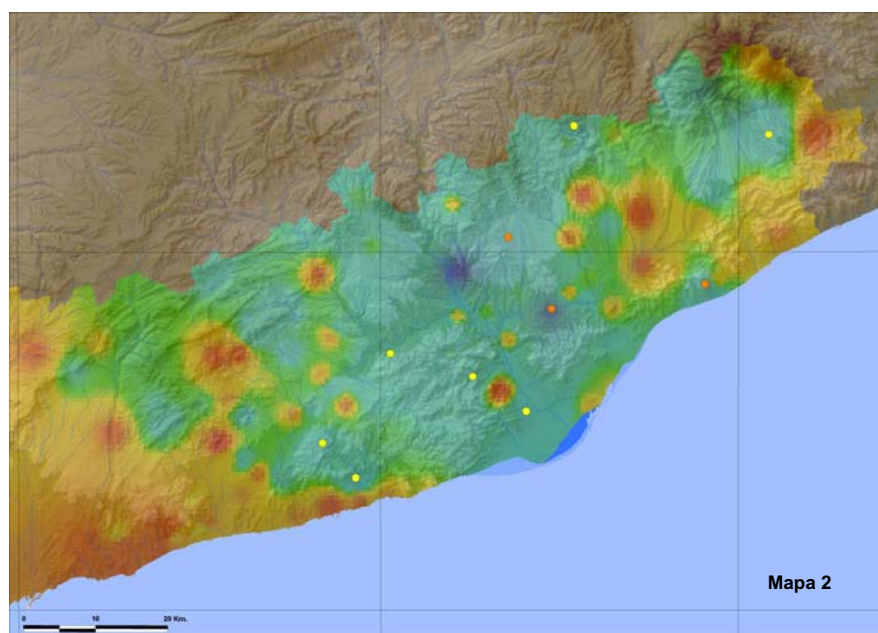
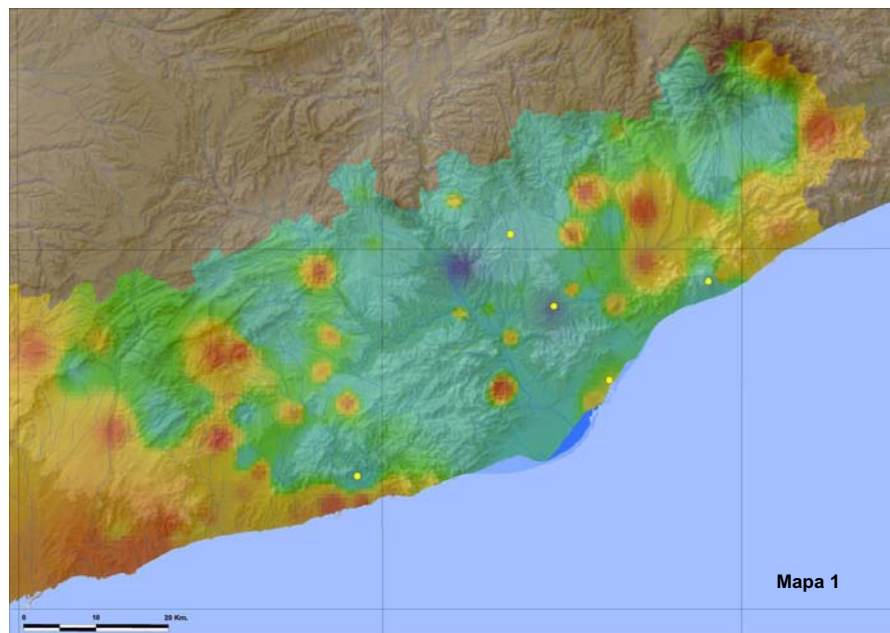
L'estudi de la cronologia i el procés d'implantació territorial ja han estat considerats també en l'apartat indicat del capítol 8 i representats a les taules 20, 21 i 22 i al mapa de la figura 40 pel que fa als castells termenats. A la figura 77 podem veure ara el mapa amb la interpolació de les datacions de tots els castells, mentre que a les figures 78 i 79 es mostra la seva progressió territorial en rangs de vint-i-cinc anys.

El castell termenat, ja ho hem vist, té una forta presència inicial a les zones frontereres. És a les actuals comarques del Vallès Occidental, Baix Llobregat, Alt

Mapes amb la representació interpolada dels castells segons la seva datació, amb la superposició de punts de localització de les fortificacions.

Els punts en groc assenyalen les incorporacions en cada rang cronològic, mentre que en taronja s'assenyalen les documentades en els rangs cronològics anteriors.

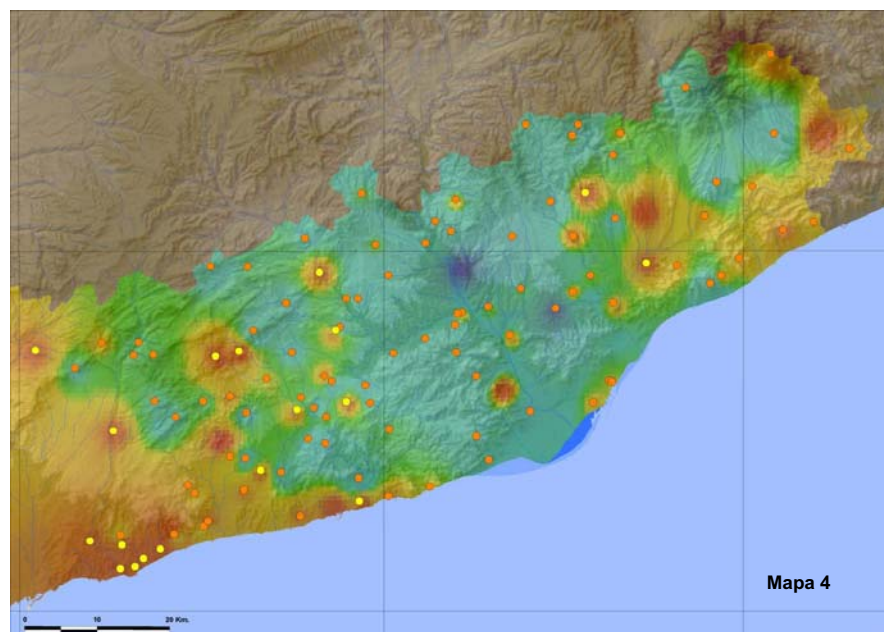
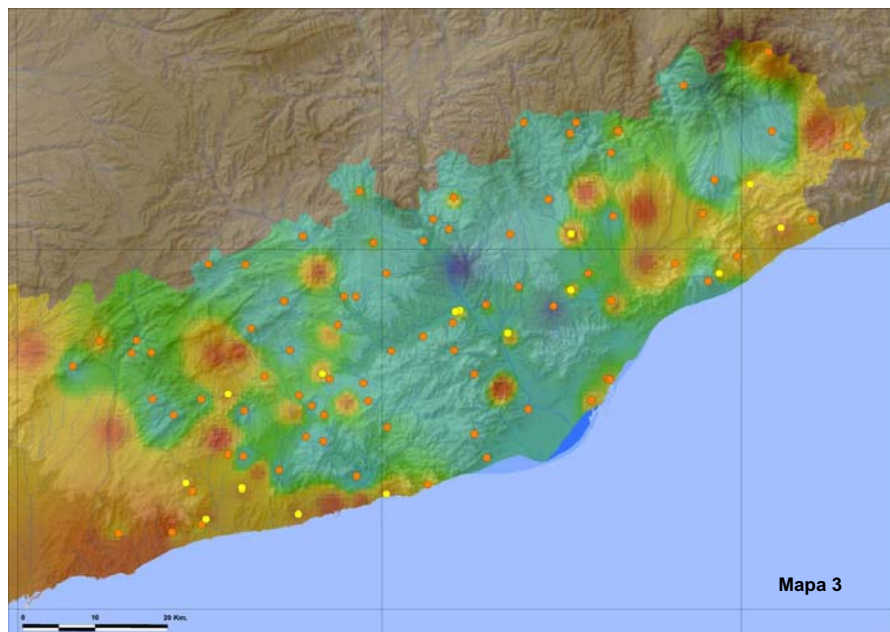
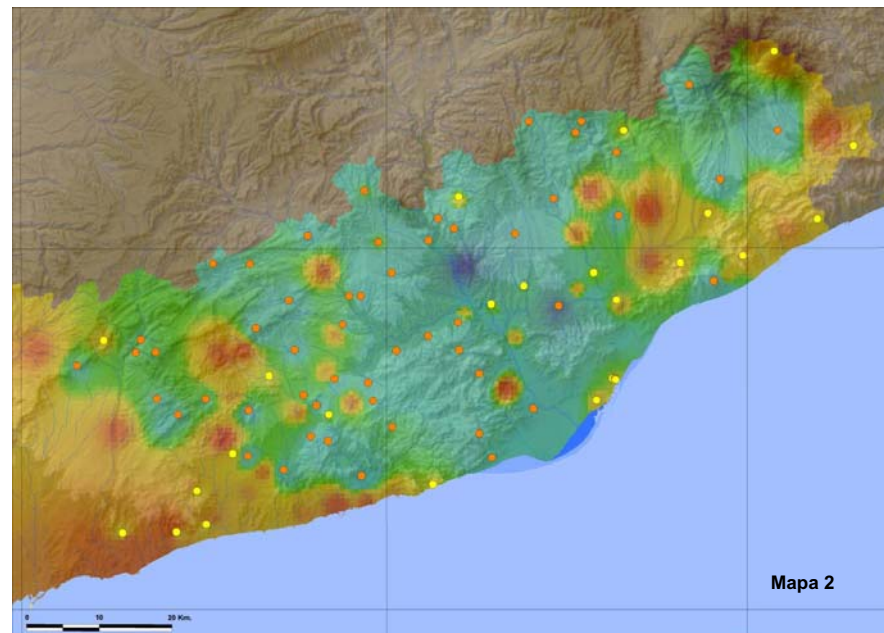
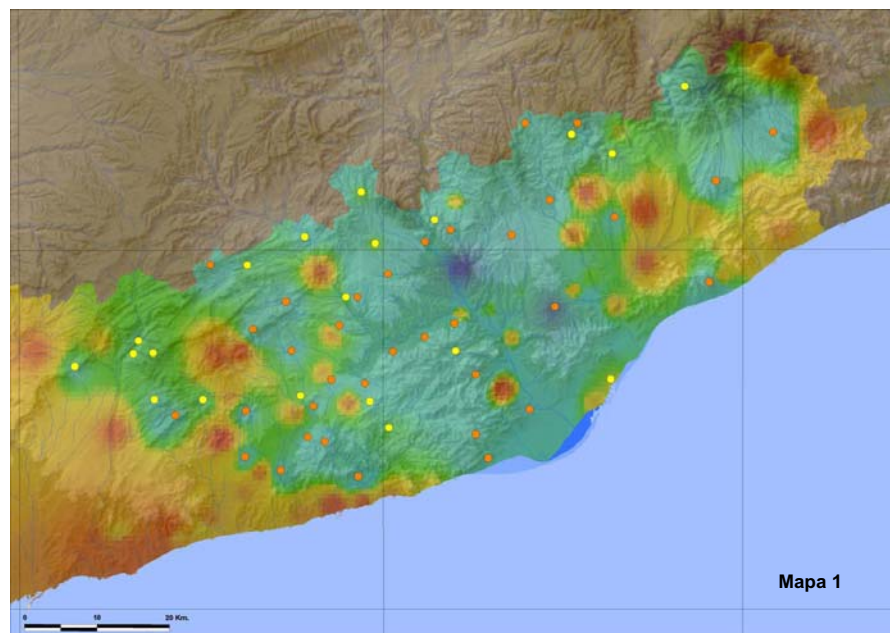
Mapa 1: documentades fins el 900

Mapa 2: fins el 925

Mapa 3: fins el 950

Mapa 4: fins el 975

Mapes amb la representació interpolada dels castells segons la seva datació, amb la superposició de punts de localització de les fortificacions.

Els punts en groc assenyalen les incorporacions en cada rang cronològic, mentre que en taronja s'assenyalen les documentades en els rangs cronològics anteriors.

Mapa 1: documentades fins el 1000

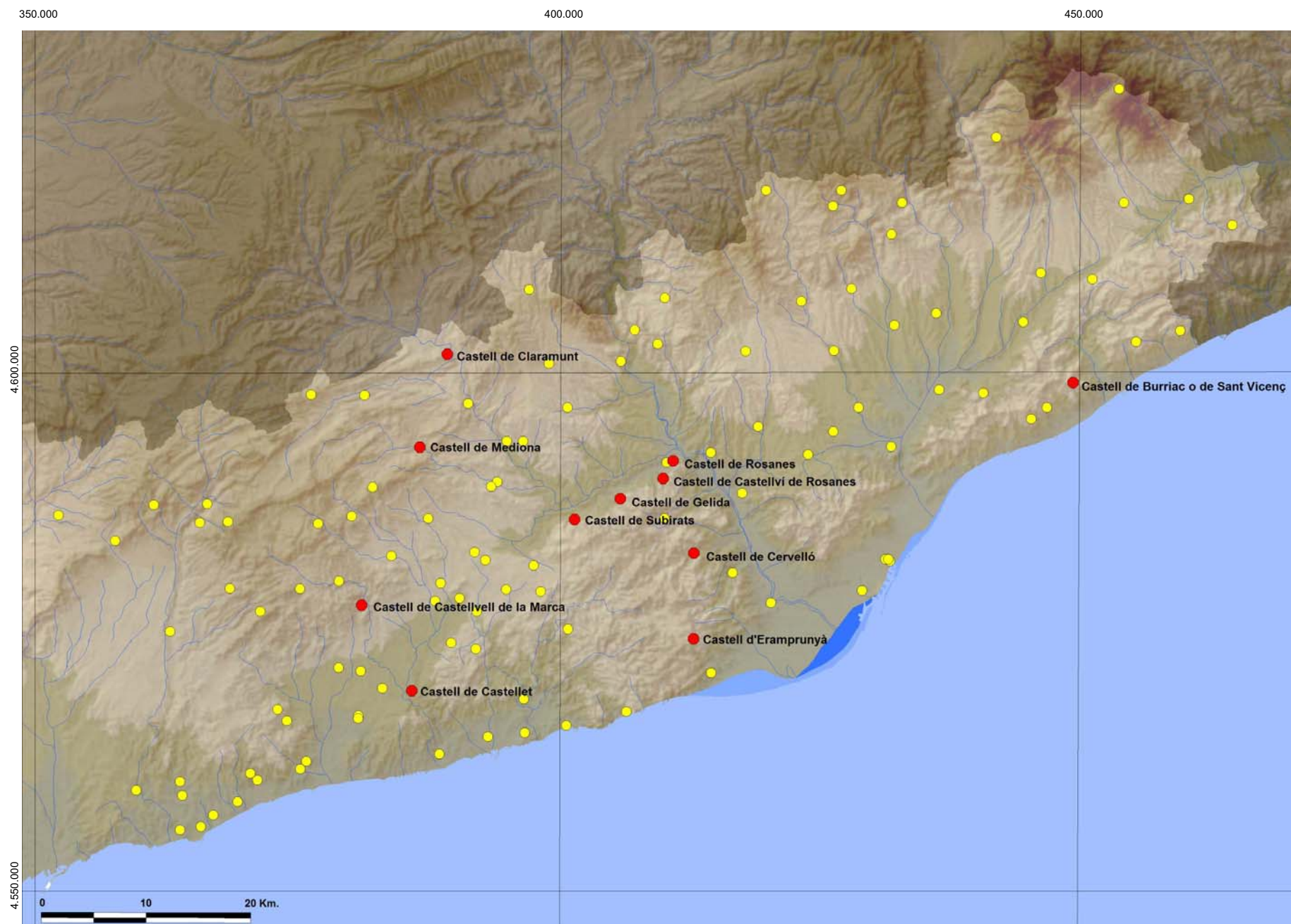
Mapa 2: fins el 1025

Mapa 3: fins el 1050

Mapa 4: fins el 1075

Mapa amb la distribució de mencions de castells i indicació dels que han estat objecte de comentaris monogràfics al text.

i Baix Penedès i Anoia on el veiem implantat amb força des del primer moment, mentre que a les comarques més al sudoest s'hi fa present al mateix ritme de l'expansió territorial del comtat, i cap al nord-est hi apareix amb datacions més tardanes, posant de relleu com aquesta forma d'organització administrativa i de control del territori ha esdevingut el model dominant ja a la meitat del segle XI.

El castell planteja per un costat qüestions relacionades amb la seva pròpia estructura, i per l'altre les que fan referència a la seva implantació sobre el territori i la incidència sobre els patrons de distribució del poblament. Un poblament que, ho hem vist, es dibuixa per als primers temps articulat d'una manera extraordinàriament dispersa. Ens caldrà, per tant, aproximar-nos a cada un d'aquests aspectes i ho farem mitjançant l'estudi d'alguns exemples (veieu el mapa de la figura 80).

L'estudi del castell com a conjunt construït resulta considerablement complex. Castells i esglésies reclamen, alhora que són els conjunts més adequats per a fer-ho, la realització d'estudis adreçats a identificar i documentar la seva seqüència constructiva mitjançant l'aplicació de la metodologia arqueològica a l'estudi de les estructures visibles. En ambdós casos, i encara més en el dels castells, aquests estudis són molt limitats i no cal dir ja pel que fa a la realització d'excavacions arqueològiques, que si bé s'han fet més habituals, poc han afectat a les principals fortificacions del territori que aquí estudiem. És paradigmàtic que el treball titulat *Fortaleses, torres, guaites i castells de la Catalunya Medieval*, publicat el 1986 i dirigit pel Dr. Manuel Riu constitueix encara una obra de referència obligada a quasi vint anys de la seva aparició i que haguem hagut d'esperar a 2003 per a la celebració d'un congrés dedicat específicament als castells medievals a casa nostra²⁸. Certament, una clara desproporció entre l'atenció que han merescut i la seva importància objectiva.

Aquesta precarietat tant pel que fa als estudis realitzats com a la disponibilitat de bases planimètriques i alçats per a una anàlisi detallada de les seqüències constructives, fa que haguem centrat la nostra atenció en uns exemples limitats, a partir dels quals plantejem les similituds, disparitats, etc., sense que sigui possible un nivell d'estudi equiparable per a cada fortificació²⁹.

28

Els dies 5, 6 i 7 de març de 2003 es va celebrar a Arbúcies el congrés *Els castells medievals a la Mediterrània nord-occidental*, impulsat pel Museu Etnològic del Montseny, les actes del qual han estat publicades el 2004.

29

Cal amb tot aquí fer una menció especial a l'aportació del treball publicat per Francesc Fité (FITÉ: 1993), que no solament és potser qui sistematitza millor tot el debat a l'entorn de la problemàtica dels castells en relació a la seva dimensió territorial i al coneixement que fins ara ens pot aportar l'anàlisi tipològica, sinó que dibuixa clarament les que haurien de ser les directrius d'una necessària recerca sistemàtica sobre el tema.

Castellvell de Rosanes (Castellví de Rosanes)

D'entre tots els castells del territori que estudiem, aquest és sense cap mena de dubte un dels més importants per la seva antiguitat, la ubicació i les dimensions.

El Castellvell de Rosanes és documentat per primer cop el 963³⁰. Com en el cas d'altres castells, la menció es vincula a documents on s'esmenten els límits de l'àmbit territorial del castell, el que posa de relleu una situació de plena consolidació del castell com a instrument d'organització i control territorial. Si analitzem l'obra i les poques dades disponibles de la seqüència constructiva del conjunt, veurem de seguida que la cronologia que cal atribuir a la fortificació ha de ser molt més reculada.

La fortificació de Castellvell, en la forma com la podem veure actualment, s'estructura en tres recintes: un de superior a l'entorn de la torre mestra; un segon més ampli que envolta el primer amb diverses torres i muralla, i un tercer, que s'identifica actualment per les diverses torres i restes de muralla que ressegueixen tot el perímetre del llom del turó que s'estén en direcció nord, des de la part més alta. El primer recinte delimita una superfície de 3.400 m², mentre que el segon delimita 2.200 m².

Com en els altres casos que veurem, estem davant d'un conjunt edificat que acumula una gran densitat de modificacions, ampliacions, etc., de manera que cal una observació detinguda per identificar el que correspon al període que aquí ens interessa.

L'element més antic conegut correspon a la base d'una torre de planta circular, d'aproximadament 10 metres de diàmetre, que s'alça al punt més alt del turó, a 369 metres sobre el nivell del mar, el que li permet una extensa visual de control sobre el Vallès Occidental, el marge esquerra de la part baixa del Llobregat, bona part de l'Alt Penedès i el sector de l'Anoia que hi limita. Resta fora de la seva visual la zona de l'aiguabarreig de l'Anoia i el Llobregat, on se situen el conjunt de Santa Margarida de Sant Genís de Rocafort i el nucli urbà de Martorell. Sense dubte controlava també una xarxa viària avui desdibuixada, però que permetia la comunicació entre la vall de l'Anoia i la del Llobregat sense passar pel Congost de Martorell, intercomunicant la vall del Palau amb el torrent de les Deveses.

La cronologia d'aquesta torre va passar pràcticament desapercebuda durant molt de temps, fins que Montserrat Pagès en va publicar un primer estudi (PAGÈS: 1988). Prèviament, la dècada de 1945 a 1955, la torre i el seu entorn havien estat

---

30

Es tracta de la venda del castell de Masquefa, entre les afrontacions del qual s'esmenta el *castrum Vetulo* (CSC, doc. 65)

objecte d'excavacions per part d'Isidre Clopas³¹ que, tot i ser realitzades amb poc control estratigràfic, van proporcionar materials d'època romana. Aquestes dades venen a qüestionar, almenys en aquest cas, la interpretació proposada recentment per Ramon Martí (MARTÍ: 2003) en relació a aquest tipus de torres, el que tampoc és inconvenient per a la suposició d'una reutilització musulmana, força versemblant. Per les característiques de la construcció és quasi indubtable que aquesta era en bon estat i va servir de nucli inicial de la fortificació, fet que justifica la denominació *Castellvell* amb la que s'identificaran el lloc i el llinatge vinculat.

Molt possiblement la torre va ser objecte d'un recreixement en època medieval, si hem de fer cas de les característiques dels fragments d'obra que es conserven escampades al seu entorn com a resultat de la destrucció de que fou objecte el 1714³².

A la figura 81 podem veure la planta del conjunt de la fortificació i amb més detall l'obra identificada com a romana i altmedieval. A més d'aquestes construccions s'identifiquen tant a la part superior com al tercer recinte forats de pal i nombrosos encaixos a la roca, que no és possible estudiar adequadament donades les condicions actuals del lloc, amb presència d'una vegetació que fa el conjunt impenetrable en molts indrets. És possible que puguin correspondre tant a elements de fortificació bastits amb fusta com a altres construccions que no és possible d'identificar ni datar amb precisió.

Tal i com es veu a la planta de la figura 81, el nucli del castell el constitueix la torre circular a la qual s'adossen dues estructures posteriors, que utilitzen la tècnica d'*opus spicatum*, i que s'adapten als límits de l'espai triangular que defineix la topografia, la qual ha estat alterada antròpicament per l'extracció de pedra almenys al costat nord-est. De les dues estructures altmedievals que s'identifiquen en planta, la situada a l'oest sembla correspondre més aviat a un mur de contenció que permet configurar un petit replà, mentre que la situada a l'est correspon a una nau en forma de U, d'uns 15 metres de llargària i 5 d'amplada, aproximadament. El seu estat de conservació és molt precari i tal i com es pot observar en les diverses fotografies, en els darrers cinquanta anys ha sofert greus desperfectes irreversibles. A més d'aquestes estructures se n'observen d'altres en els punts que assenyalen a la planta detallada les dues fletxes i que poden correspondre a la mateixa cronologia. És possible que el conjunt edificat altmedieval fos més complex, però ni les transformacions posteriors ni l'estat actual de les construccions permet una aproximació més detallada.

31

Aquesta intervenció va proporcionar un seguit de materials que es conserven al Museu Municipal Vicenç Ros de Martorell, però que no heven estat objecte de publicació ni d'estudi. Agraïxo a Montserrat Farreny i Rosario Navarro l'haver-me facilitat les dades dels resultats que estan obtenint de l'anàlisi d'aquest materials.

32

Bonaventura Pedemonte (PEDEMONTE: 1929. Pàgs. 555-556) documenta amb detall la voladura de la torre.

Sabem per la documentació que en l'àmbit del castell existia una capella dedicada a Sant Miquel, que complirà funcions parroquials fins el 1714, però en desconeixem la datació, tot i que l'advocació ens porta a pensar en una correspondència força immediata amb la construcció del castell. La situació de l'església dins el conjunt no és identificable avui, però si que disposem d'una referència documental (SALICRÚ: 2001³³) que ens ho indica amb força aproximació i ens permet delimitar la zona que assenyalarem a la figura 81. Confirma aquesta situació de la parròquia dins el clos del castell el fet que el 1288 el rector de la parròquia instituís un benefici a l'ermita propera de Sant Jaume, encomanant-lo al prior de Sant Genís, de manera que es poguessin atendre les necessitats dels fidels quan el rector no podia actuar per trobar-se reclòs dins el castell, sotmès als seus horaris (PAGÈS: 1992a. Pàg. 94).

L'estat actual de les restes i les referències documentals no ens permeten disposar d'informació de la manera com s'organitzava el gran espai que delimita el tercer recinte, amb un perímetre que supera els 500 metres i que defineix un espai emmurallat amb una superfície superior a 10.500 m². Tampoc ens podem arriscar a una datació de les bestorres i muralla d'aquest sector.

Castell de Rosanes (Martorell)

El castell de Rosanes és esmentat a la documentació per primer cop el 1032³⁴, juntament amb la primera menció del nucli urbà i el mercat de Martorell, als quals ens referirem més endavant. Aquesta coincidència no és casual ja que el nucli fortificat de Martorell i el castell de Rosanes constituïen una clara unitat defensiva en el moment de la redacció del document.

El castell és situat sobre un massís rocós que presideix la capçalera del torrent de Rosanes i domina visualment l'espai que ocuparà el nucli urbà altmedieval de Martorell, alhora que controla l'accés des del sud i el camí que comunica amb el Castellvell. L'espai útil per a la construcció al cap d'amunt d'aquest massís rocós és d'uns 400 m², però el castell presenta una característica força peculiar en l'aprofitament de les baumes naturals que l'erosió ha generat a les roques, a més del possible ús del sector rocós que s'estén a l'est del massís, a una cota inferior, i amb el qual va estar lligat a través d'un pont, avui parcialment conservat. Cal assenyalar que aquest sector és avui inaccessible i no ha estat mai inspeccionat.

La planta visible actual, molt desdibuixada pel reaprofitament intensiu dels carreus

---

33

El document que estudia aquesta autora, esmentat ja anteriorment per Montserrat Pagès (PAGÈS: 1992a), no ha estat encara objecte d'un estudi detingut correlacionat amb la planimetria del castell, que sens dubte, aportaria una visió més precisa d'aquest monument. En aquest cas l'estudi se centra en els aspectes que van motivar-ne la redacció: les conseqüències dels terratrèmols que van afectar el castell el 1427 i el 1428.

34

CSC, doc. 524

en temps moderns, insinua lleugerament una forma de vaixell amb les restes d'una torre de planta circular a l'extrem més estret, al sud. Una petita cisterna i una sala d'uns 18 m² coberta amb una volta apuntada completen les estructures més remarcables, a les que caldria atribuir una datació fins i tot més tardana a la de la menció documental que hem assenyalat. Però el castell té un origen clarament anterior que s'evidenciaria no tant per l'existència de paraments d'*opus spicatum*, per altra costat molt escadussers, sinó especialment pels indicis d'una presència generalitzada de la construcció en fusta que s'aprecia de forma especial al costat est i en la major part dels espais de les baumes, que són aprofitades intensament. Aquí, més que en altres llocs, és perfectament observable el *castrum* entès com la fortificació d'una roca, feta de manera ràpida i amb l'ús intensiu de la fusta. Les característiques especials del lloc i les limitades transformacions posteriors fan visible un procés que en altres indrets és difícil de veure sense una intervenció arqueològica intensa.

Les imatges de la figura 82 són especialment significatives al respecte, tot i que manquen una planimetria i una documentació acurades del conjunt.

Castell d'Eramprunyà (Gavà)

El castell d'Eramprunyà, situat a l'actual terme municipal de Gavà, era el centre d'una baronia que s'estenia per les parròquies de Sant Miquel d'Eramprunyà, Begues, Castelldefels, Gavà, Sant Climent de Llobregat i Viladecans.

La seva situació estratègica era especialment rellevant ja que controlava els camins que a través del Garraf es dirigien des de Barcelona cap a les terres del Penedès, alhora que estenia el seu control sobre la costa. És possiblement aquesta posició el que farà que el castell estigués en mans comtals i no fos fins al segle XIV que el domini superior va ser venut a Jaume March.

El castell, avui molt enrunat, evidencia en les seves estructures algunes restes que cronològicament es poden encaixar en el període que aquí ens interessa tot i que durant la guerra civil del segle XV va ser molt destruït i reconstruït posteriorment (PAGÈS: 1992a. Pàg. 238). De totes maneres, l'esquema bàsic de distribució espacial sí que sembla que no es veu profundament alterat (veieu la figura 83).

Com és habitual en aquests construccions, el castell aprofita un massís rocós d'accessibilitat molt limitada (en aquest cas inaccessible pel nord i l'est), que a més es modifica per augmentar-ne la dificultat tal com és aquest cas on es crea un vall artificial que el separa ens dues meitats. A la part est s'aixeca el nucli principal de la fortificació, mentre que a l'oest trobem l'església a l'entorn de la qual es documenta una necròpolis amb tombes antropomorfes, diverses construccions amb funcions no identificades que s'estenen vers el sud-oest i una gran cisterna excavada a la roca, bastida amb posterioritat a la necròpolis ja que l'afecta parcialment, situada a llevant de l'església.

El sector que ocupa el nucli de la fortificació té una superfície construïda en planta que supera lleugerament els 1000 m², mentre que l'espai a l'entorn de l'església supera els 1200 m², tot i que caldria estudiar-lo detingudament ja que és possible que existís una superfície superior potencialment edificable o edificada.

La primera referència documental del terme del castell data del 957³⁵, tot i que cal situar la seva cronologia en una data anterior.

Aquest castell, juntament amb els dos comentats anteriorment, apareix vinculat també al topònim *RODANES* o *ROSANES*, ja que en alguns documents se l'identifica amb aquest nom simultàniament amb el d'Eramprunyà. En relació a la qüestió toponímica recollim les versions de Joan Corominas (COROMINAS: 1989-1997. Vol. VI, pàgs. 430-431) i Josep Moran (MORAN: 1980 i 1982). Per al primer el topònim té la seva significació en la topografia i les característiques del territori i es refereix al massís rocós i més específicament a la seva evident tonalitat rogenca, fet que es repeteix en l'emplaçament dels altres dos castell esmentats; per al segon autor, el topònim procedeix de "...*'rota'*, '*tros de terra rompuda'*, amb referència a les primeres colonitzacions medievals".

Castell de Cervelló (Cervelló)

La menció més antiga del territori del castell de Cervelló la trobem el 904 al Cartulari del monestir de Sant Cugat del Vallès³⁶; un àmbit que és profusament documentat i que sembla tenir un paper pioner en el procés d'ocupació del territori a la dreta del Llobregat, tal i com es pot observar especialment a la cartografia de la figura 30.

El castell se situa sobre un puig rocós on cal diferenciar dos nivells. Un, amb una superfície propera als 400 m², on s'emplaça el nucli de les estructures de fortificació; un altre, situat a una cota uns 15 metres inferiors i pràcticament inaccessible tret del costat de ponent, amb restes constructives esparces en uns 2.000 m² (figura 84).

L'estat de conservació del conjunt és força precari i, a més, sabem que al segle XIV estava en estat de ruïna, pel que cal suposar un procés intens de reconstrucció posterior que, un cop més i davant els escassos estudis sobre el conjunt, dificulta la identificació de la configuració més antiga (PAGÈS: 1992a. Pàgs. 315-342).

35

CSC, doc.49

36

CSC, doc. 2

A diferència de la resta de fortificacions a les que ens hem referit fins aquí, el cas de Gelida ens ofereix majors possibilitats pel fet que hem pogut estudiar-lo directament i amb l'aplicació sobre tot el conjunt de la metodologia de registre i documentació que hem exposat a l'inici d'aquest treball.

La identificació i anàlisi detingut de les UE que constitueixen la seqüència constructiva del conjunt, acompanyada de la realització de diverses campanyes d'excavació arqueològica impulsades per l'Associació d'Amics del Castell de Gelida, ens possibilita una aproximació molt més rica i en la línia del que seria de desitjar per a la resta de casos³⁷.

La primera menció del terme del castell de Gelida es remunta a l'any 945 (RIBAS: 1990. Pàg. 139). El conjunt edificat que forma s'estén sobre un esperó rocós de 225 m de longitud, delimitat pel torrent de Cantillepa al sud i el de Sant Miquel al nord, amb una amplària que oscil·la entre els 13 i els 45 metres, que genera una plataforma inclinada en direcció sud-est / nord-est, amb una diferència de cotes entre els 295 i els 255 m. sobre el nivell del mar (figura 85).

Dins aquesta plataforma cal diferenciar diversos sectors, que es corresponen clarament amb espais d'usos diferenciats des de les primeres dates. Així, a la part inferior se situa l'església, d'origen clarament preromànic, als peus i a la capçalera de la qual es documenta una necòpolis de tombes antropomorfes. La situada a la capçalera aprofita l'espai deixat per la pedrera d'on es van extreure part dels carreus per bastir el castell. Aquesta plataforma inferior presenta una superfície d'uns 1.000 m², dels quals uns 140 eren ocupats per l'edifici de l'església i la resta es repartien entre accessos i necròpolis.

Just sobre la zona de pedrera i sobre un tall vertical de la roca, s'alça la torre inferior, de planta rectangular, bastida amb *opus spicatum*, conservat fins a una alçada superior als 10 metres. Aquesta torre presenta per la seva cara exterior un mur adossat que a la base està format amb carreus de pedra de color ocre i amb gran quantitat de fòssils. Els carreus estan perfectament esquadrats i si no fos per l'anàlisi de la seqüència constructiva, clarament podrien ser datats com a propis d'època romana com, de fet, ho han estat per alguns autors. La torre barrava totalment el pas i obligava a la circulació pel seu interior per poder accedir a la plataforma situada per sobre d'ella. Aquesta torre, parcialment enderrocada al segle XIV, tenia originàriament una superfície en planta superior als 90 m².

Després d'aquesta torre s'obre un espai de pràcticament 2.500 m², on les edificacions i l'estratigrafia són escasses, però amb indicis suficients de treballs a

---

37

Els estudis realitzats s'apleguen en diversos treballs i publicacions: CARAFI, MAURI: 1984; MAURI: 1989 i 1990; GALINDO, MAURI i ROVIRA: 1993 i MAURI, MENCHON i TEIXELL: 2003.

la roca i restes de mur per evidenciar el que sembla que caldria interpretar com a zona d'hàbitat en les primeres fases de la fortificació.

Serà a la part superior i en el punt més vulnerable on s'alci el conjunt fortificat més potent, ocupant una superfície d'uns 1.200 m². Cal destacar aquí les característiques de la façana sud, de gran alçada i definida ja clarament des de primers del segle XI. És també aquí on s'aprecien restes d'una disposició fortificada que correspon al segle X sinó a una cronologia anterior, i on alguns autors han volgut veure estructures de fortificació islàmiques (HERNÁNDEZ: 2003). El cert és que tot i ser una qüestió a analitzar, la torre que inicia la seqüència constructiva d'aquets sector no era un element aïllat, sinó que formava part d'un recinte molt més complex que tot just ara es comença a dibuixar, però que caldrà esperar a l'ampliació de l'excavació arqueològica per interpretar-lo en tota la seva magnitud.

Sabem per la documentació que durant el segle XI se segueix treballant en l'obra del castell i que després d'una situació molt ruïnosa, serà notablement refet a partir de 1368, sense que això hagi borrar totalment pas les traces més primitives i que encara l'arqueologia permetrà conèixer amb més precisió.

Castell de Subirats (Subirats)

El primer esment documental d'aquest castell data de l'any 917, moment en el qual la documentació el situa “ *in territorio Barchinona quod situm est ultra fluvio Lubricato, prope territorio Penetense*” (CSC, doc. 9), és a dir, com a castell més avançat en aquell moment dels que eren a mans del comtat de Barcelona. En aquest paper de punta de llança de l'expansió des de les serres d'Ordal i Garraf vers el Penedès el substituirà a mitjans del segle X el conjunt fortificat d'Olèrdola. El castell estarà a mans de Mir Geribert quan aquest es proclami com a *princep d'Olèrdola* el 1036 (BOSCH: 1983; DD.AA: 1971. Vol. III, pàgs. 708 - 718; DD.AA: 1992. Vol. XIX, pàgs. 194 - 195; LLORAC: 1998; RAVENTOS - BOSCH: 1976)

El castell de Subirats està situat a l'extrem occidental de la serra d'Ordal, en un punt delimitat pels torrents de Subirats, al'oest, i de can Vermell, a l'est, a una alçada de 307 metres sobre el nivell del mar. El camí que ressegueix la carena de la muntanya, passant pel pic de la Creueta, a 528 metres d'alçada, condueix cap a l'Ordal, posant en comunicació la part extrema de l'Alt Penedès amb la vall de Cervelló, a l'actual comarca del Baix Llobregat. Una vall que sembla jugar un paper destacat com a cap pont de la penetració dels territoris comtals més enllà del Llobregat.

L'elecció d'aquest emplaçament, adequat per les visuals i el control que permet sobre la meitat nord del territori circumdant, condiona fortament la disposició estructural del conjunt que s'articula linealment sobre la carena, en una longitud aproximada d'uns 100 metres i en una franja d'uns 30 metres d'amplada. A la part oest se situa el conjunt de l'església i l'àrea de necròpolis, que ocupa un espai

d'uns 25 metres, mentre que la resta és ocupada per les estructures de fortificació (figura 86).

A l'est de la zona de necròpolis s'alcen les que semblen les restes de major antiguitat, ocupant el punt més elevat, sobre una base rocosa amb clares evidències d'extracció de pedra per a facilitar la construcció i augmentar la verticalitat. El nucli constructiu inicial correspon a una torre de planta trapezoïdal, envoltada d'un mur que ressegueix el perímetre de la base rocosa. Aquest nucli constructiu és separat de la resta de la fortificació, que s'estén vers l'est, mitjançant un vall excavat a la roca. Adossada a aquesta torre rectangular es forma en un segon moment un cos edificat que per la seva cara exterior presenta en planta una forma arquejada asimètrica que a mitja alçada de l'obra pren forma facetada. Per la presència d'encaixos per a les bigues, podem deduir que la torre tenia tres nivells, a més del terrat. No sabem com aquesta torre es tancava pel costat sud, tot i que sembla que crea un cos tancat amb la torre rectangular i part del mur perimetral. En el mateix sector apareixeran posteriorment noves estructures que destrueixen parcialment el mur perimetral. Tot i que no podem precisar una datació, les característiques constructives ens situen fora del marc cronològic que aquí ens interessa.

A grans trets, sense disposar d'un estudi arqueològic del subsòl, podem identificar les següents fases constructives en aquest sector:

1. Construcció de la torre rectangular, del primer mur perimetral i del vall, que podem situar en correspondència amb les primeres mencions documentals. Aquest primer nucli edificat ocupa uns 90 metres quadrats.
2. Construcció de la torre de planta arquejada i d'un segon mur perimetral, segurament a l'inici del segle XI. La zona construïda passa a ocupar 190 m², aproximadament.
3. Construcció de noves estructures entre les dues torres i sobre part del primer mur perimetral.
4. Construcció d'una cisterna adossada a la cara sud de la torre rectangular i una altra al peu de la cara nord de la torre arquejada. Es poden situar ja plenament al segle XII o inclús al XIII.

La resta de l'àrea del castell queda delimitada pel vall que ja hem esmentat i el que talla la carena a l'extrem est de les restes constructives conservades. En total es defineix una àrea d'uns 1.300 m². Les restes conservades en aquest sector són escasses. Són visibles alguns murs molt arrasats i senyals de diversos encaixos i retalls a la roca. Les construccions més destacades corresponen a una bestorre de planta corba a l'extrem est, flanquejada a cada banda per una bestorre quadrangular, al nord, i una torre quadrada al sud, protegint conjuntament amb la muralla que les uneix l'accés per aquest costat. La bestorre central s'aixeca sobre restes de murs anteriors, de molt mal datar, a l'igual que els dos murs que delimiten l'àrea pels costats nord i sud.

Cal fer esment finalment de la construcció que ocupa la part central d'aquest espai i que ha estat motiu de molt diverses interpretacions. Presenta una planta en forma de proa triangular a l'extrem est, que sembla continuar amb dos murs que defineixen un espai rectangular posterior, tot i que identificable de manera molt precària.

El motiu de discussió sobre aquesta estructura s'ha centrat en la datació donades les característiques constructives perceptibles a l'extrem est. La construcció presenta carreus de notables dimensions i talla regular a les cantonades, amb les arestes ben visibles i conservades, mentre el llenç del mur és bastit amb pedres petites i de forma irregular, tot i que disposades en filades regulars. El morter de calç utilitzat és de bona qualitat.

La singularització d'aquesta obra en relació a la resta i les característiques exposades ha portat a alguns autors a considerar-la d'autoria romana. Això sembla que es pot desmentir tant per la manca de restes arqueològiques d'aquest període com per les referències a la destrucció i a les refeccions del castell durant el segle XVI, el que ens inclina a pensar en aquesta cronologia per aquesta obra que, a més, fa de mal encaixar en la disposició medieval que hem identificat³⁸.

Castellvell de la Marca (Castellví de la Marca)

Situat a una alçada de 469 metres, sobre un puig rocós que forma part de la serra del Montmell, el Castellvell de la Marca controla àmpliament tota la plana baixa del Penedès des d'un punt oposat a Olèrdola i Castellet.

La primera menció documental del castell és del 977, data que ha de ser clarament posterior a la de construcció. De totes maneres, aquesta afirmació no passa de ser una suposició basada en les dades històriques i arqueològiques contextuals, més que no pas en el resultat de la informació que proporcionen les estructures visibles, de datació molt difícil quan no quasi impossible (DD.AA: 1971. Vol. III, pàgs. 636 - 641; DD.AA: 1992. Vol. XIX, pàgs. 110 - 111).

Les construccions conservades es limiten a una torre de planta circular, de 6,8 metres de diàmetre, al sud-est de la qual s'aixequen les d'un àmbit format per dues naus paral·leles, en sentit est - oest, una d'elles encara coberta parcialment amb

---

38

Cal prendre en consideració aquestes dues notícies documentals de 1521 i 1568: 21-4-1521.

Promesa hecha por Miquel Joan Gralla, señor de Subirats, a dicha universidad que, a causa de los gastos ocasionados con motivo de la reedificación del castillo, sólo demandaría como laudemio lo pactado en la concordia del municipio (LLORAC: 1998. Pàg. 117).

1568.

La universitat da el consentimiento a la venda, facultando Miquel Joan Gralla a arreglar el castillo o a construirlo de nuevo en otro lugar del territorio, prometiéndole que lo que gastara en la recomposición o en la nueva construcción sería considerado como precio de la agregación y se le reintegraría en caso de retroventa. (DD.AA.: 1971. Vol. III, pàg. 715)

una volta de mig punt, que alguns autors han interpretat com a corresponents a l'església de Sant Miquel. Al nordoest de la torre s'aprecien les restes molt arrasades d'una estructura rectangular de 7,6 metres de llarg per 4,5 d'amplada, on no s'aprecien restes de porta d'accés (figura 87).

Més cap a l'oest hi ha vestigis de murs que no han estat registrats en les planimetries disponibles i que insinuen unes dimensions majors de les que la fortificació aparenta actualment. Un cop més cal insistir en la necessitat d'aprofundir l'estudi tant amb l'excavació arqueològica com amb la producció de planimetries actualitzades.

Les restes comentades ocupen una superfície construïda que just supera els 150 m², clarament inferior al que sembla que hauria de correspondre a una fortificació d'aquesta importància estratègica. Si incorporem al càlcul les restes que hem indicat que no apareixen a les planimetries disponibles ens situem a l'entorn dels 400 m², una superfície similar a la del castell de Rosanes, al terme de Martorell, amb el qual sembla tenir algunes analogies.

Castell de Castellet (Castellet i la Gornal)

Aquest castell se situa al costat del riu Foix i és davant per davant del Castellvell de la Marca. Es documenta igualment des del 977 i presenta una torre de planta circular que potser correspon a les fases constructives més primerenques, envoltada de dependències i d'una muralla amb diverses torres que defineixen un àmbit amb una superfície propera als 600 m² (figura 88).

Les obres realitzades en tot el conjunt entre 1928 i 1929 van provocar transformacions tant profundes que avui per avui es fa quasi impossible identificar amb fiabilitat restes de les construccions inicials i que permetin esbrinar-ne les característiques i dimensions. En tot cas, sembla que podria tenir una disposició similar a la que hem identificat molt somerament al Castellvell de la Marca (DD.AA.: 1971. Vol. III, pàgs. 874 - 891; DD.AA.: 1992. Vol. XIX, pàgs. 100 - 102).

Castell de Mediona (Mediona)

La situació del castell de Mediona al congost del riu de Bitlles té un clar objectiu de control de la via de comunicació entre l'àrea del Penedès i l'Anoia. Tot i que el castell no és explícitament esmentat fins el 1011, la referència al terme de Mediona es remunta al 954, fet que ha de suposar l'existència del castell.

Aquest castell va ser objecte d'intervencions arqueològiques entre 1989 i 1991, de manera que tenim algunes notícies que ens permeten destriar dins el conjunt de construccions visibles avui, quina seria l'estructura original de la fortificació.

L'àrea que els responsables de la investigació arqueològica atribueixen al segle X adequa el seu perímetre al del turo sobre el que se situa. El conjunt s'articula a

partir d'una bestorre semicircular situada a l'extrem sudoest i que actua com a vèrtex de l'angle angle que s'obre lleugerament en direcció nordest, format per dos parament de muralla. El del costat sudest es lliura a una segona bestorre circular, mentre que l'oposat descriu un angle de noranta graus que eixample l'àrea interna i ressegueix després tot el turó, delimitant una superfície propera als 750 m² (figura 89).

Tal i com assenyalen els responsables de l'excavació, no és possible assegurar que tot el recinte pertanyi a la primera fase de la fortificació, on potser hi ha un primer moment en el qual es concentra en l'espai delimitat per les dues bestorres, que defineix una superfície d'entre 200 i 270 m², i una ampliació posterior, però que caldria situar dins el segle XI. El fet que les excavacions no hagin cobert la totalitat de l'ambit delimitat no permet afinar més la interpretació. Si que els autors han descartat la hipòtesi inicial que es tractés d'una fortificació andalusina (DD.AA.:1992. Vol. XIX, pàgs. 128 - 130; KIRCHNER: 1992).

Castell de Claramunt (La Pobla de Claramunt)

El castell de Claramunt, el terme del qual comprenia originàriament els municipis actuals de la Pobla de Claramunt, la Torre de Claramunt, Capellades, Carme i Vilanova del Camí, se situa en un lloc de control preferent sobre la Conca d'Òdena, que alhora controla el congost de Capellades i la cruïlla de camins que conflueixen en aquesta zona.

Apareix documentat per primer cop el 978, però la seva arquitectura palesa clarament un origen anterior.

Estructuralment cal diferenciar tres parts: la superior, on se situa el nucli castrall; l'àrea ocupada per l'església, i el recinte murat inferior (figura 90).

El nucli castral ha patit nombroses transformacions i no és massa factible endevinar la seva disposició més primitiva. Ocupa una àrea de 714 m², dels quals 153 corresponen a una zona de pati. Davant la façana sud d'aquest nucli s'esten un espai obert, però inclòs dins l'àrea murada, que ocupa 400 m², i que dona accés al recinte subirà i a l'església de Santa Maria, mentre al costat est hi ha una franja lliure d'edificació que ocupa uns 340 m². L'església romànica ocupa una àrea aproximada de 270 m².

Més interessant per les restes primitives que conserva és la muralla que tanca el conjunt pel costat sud i per l'est. Un parament de muralla de 36 i 78 metres de longitud, respectivament, el segon dels quals fou bastit seguint la tècnica d'opus spicatum i forma una muralla amb quatre bestorres semicirculars i una de quadrangular al punt de trobada dels dos paraments, a l'angle sudest. Aquesta muralla delimita un espai de més de 3300 m², que a ponent es tanca amb els edificis de l'església de Santa Maria i el nucli subirà del castell.

Les excavacions dutes a terme permeten ara per ara un coneixement parcial del recinte superior i de la muralla, però en canvi es desconeix pràcticament tot pel que fa a l'ús i distribució d'aquest gran espai emmurallat (DD.AA.:1992. Vol. XIX, pàgs. 458 - 463; VILA: 1992 i 1993a).

Castell de Burriac (Cabrera de Mar)

El castell de Burriac és situat al terme municipal de Cabrera de Mar, en un turó de la Serralada Litoral de 400 metres d'altitud, que el fa visibles des de bona part de la comarca del Maresme.

És documentat per primer cop el 1023, tot i que el turó sembla que ja era ocupat en època ibèrica i presenta alguns vestigis d'ocupació d'època romana.

El castell va prendre el seu aspecte actual al segle XV, quan a partir de 1473 va ser totalment remodelat. Això fa que tot i la realització d'excavacions arqueològiques força àmplies, les restes altomedievals identificades siguin més aviat escasses i no permetin obtenir una imatge clara de la seva estructura primitiva.

Els arqueòlegs que l'han estudiat identifiquen com a restes més antigues les de la capella de Sant Vicenç, que daten dins el segle X. L'excavació arqueològica ha detectat restes datables del segle X i XI, però que no permeten cap interpretació possible pel que fa a la fortificació.

El conjunt del castell, en els seu estat actual, ocupa una superfície total d'uns 1200 m², dels que uns 400 corresponen al recinte subirà (DD.AA.:1992. Vol. XX, pàgs. 479 - 481; FARELL, OLIVARES, SUBIRANAS: 2000).

Tot i que hi ha hagut intents per a la definició de tipologies castrals, aquest segueix sent un tema difícil per diverses raons: la complexitat de les construccions per la seva extensa cronologia i estratigrafia constructiva, la necessitat d'una clara temporalització de la tipologia, la manca de bones planimetries i alçats i l'estat lamentable de conservació de la majoria dels conjunts en serien les principals. Les aproximacions a una seqüenciació a partir de la tipologia de les torres tampoc sembla que aporti ara per ara cap ajut. Tampoc és que el nostre propòsit en plantejar-nos aquest capítol fos establir aquesta tipologia, sinó més aviat identificar trets generals que es poguessin posar en relació amb el paper que juga el castell en el sistema de control i enquadrament del poblament, més enllà de la identificació del paper del castell termenat, que ja hem vist anteriorment.

En tot cas, a l'espera d'estudis més precisos, cal cridar l'atenció sobre la presència de torres de planta més aviat rectangular o poligonals irregulars en algunes fortificacions primitives (Subirats i Gelida, per exemple), que contrasten amb la interpretació que situa les torres circulars com les més primerenques. Crida

l'atenció igualment la presència de transformacions sobre algunes d'aquestes torres que apareixen ampliades i sovint amb els seus murs doblats, ja en fases força antigues.

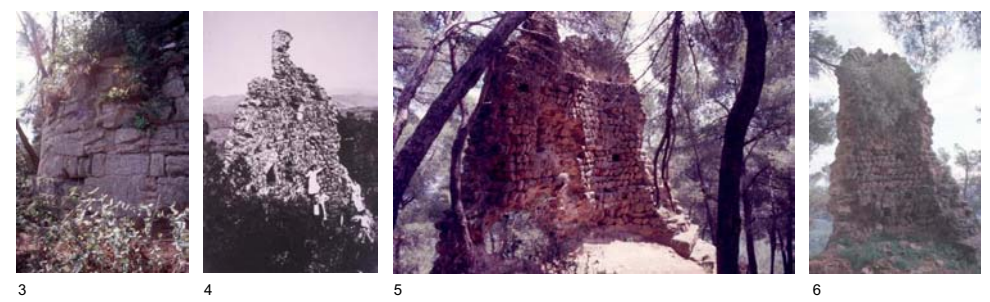
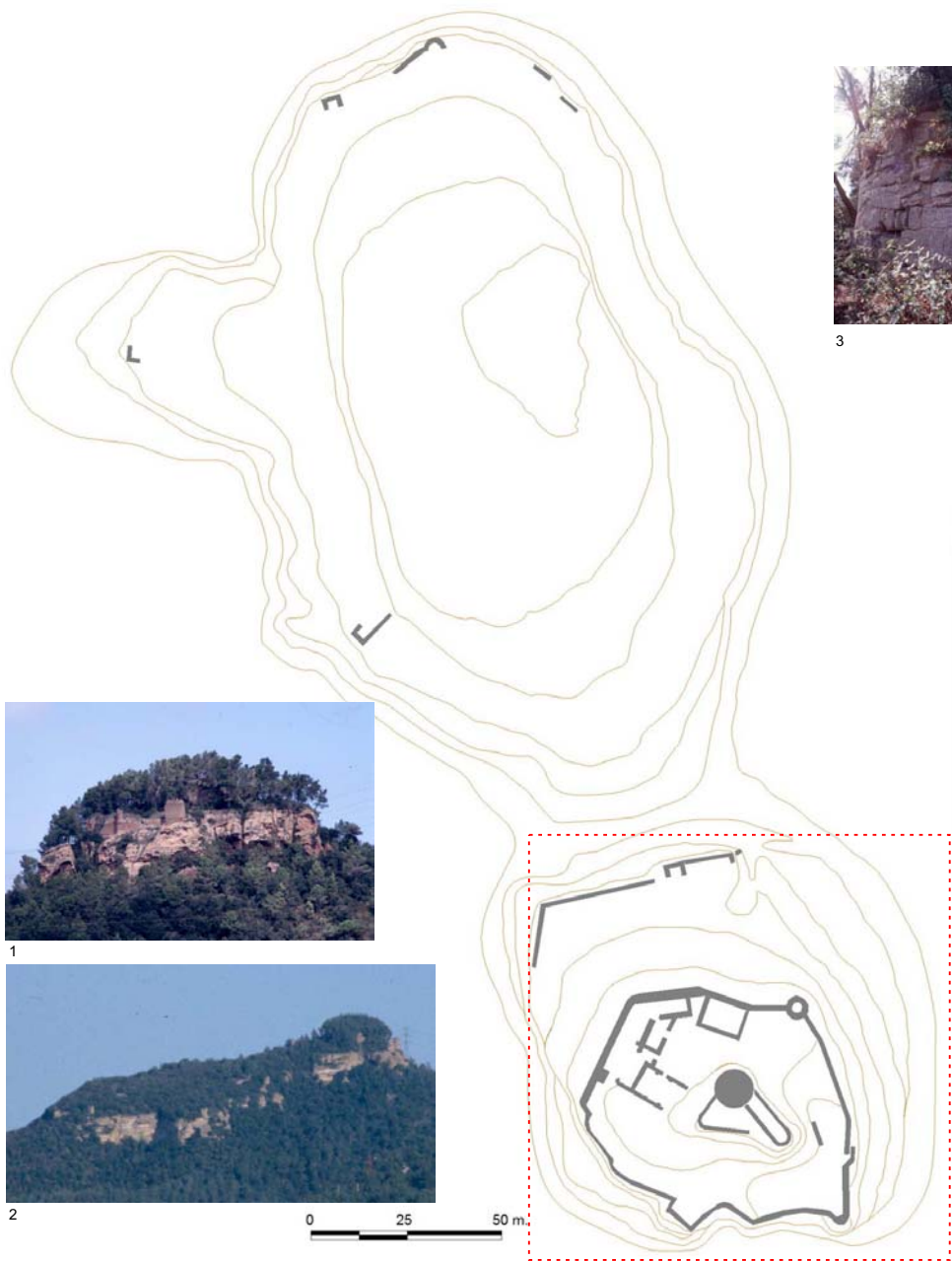
Afortunadament el distanciament dels estudis castellològics dels plantejaments estrictament poliorcètics ha obert la porta a la comprensió del paper que juguen en el procés d'estructuració, de control i d'explotació del territori i dels recursos i en el control i enquadrament del poblament. El castell, en la forma com apareix a partir del segle IX és un fenomen nou i no respon exclusivament a finalitats defensives i/o de protecció.

Els exemples que hem comentat més amunt han fet palesa la migradesa de la informació disponible pel que fa a l'estructura física del castell, però el tractament territorial extens de les dades i algunes observacions concretes sobre la disposició dels espais ens permeten adonar-nos d'algunes diferències que no són pas secundàries. De fet, tot i la dificultat per establir diferenciacions tipològiques detallades, sí que n'hi ha pel que fa a l'organització espacial dels castells entre els que presenten una vinculació directa a espais d'hàbitat i els que no, que semblen majoria. Entre unes i altres fortificacions aquesta és la diferència més marcada ja que pel que fa al nucli de la fortificació les observables són molt limitades.

En el marc territorial i cronològic que considerem, hem revisat la informació disponible per a 121 fortificacions de diversa entitat i n'hem seleccionat una mostra de 27 de les que n'hem comentat 11 en detall.

En el conjunt de 121 fortificacions n'hem identificat 19 on s'aprecia un cert grau d'associació amb estructures d'hàbitat i, més concretament, 13 on aquesta es dona en espais que apareixen articulats amb la pròpia fortificació, i que representem a la figura 91. En les altres 6, que corresponen a llocs com Masquefa, Esparreguera, Castellbisbal o Rubí, l'associació sembla força versemblant però la pràctica desaparició de la fortificació ens obliga a la prudència.

No podem avaluar les dimensions d'aquests espais d'hàbitat per a totes les fortificacions, però oscil·larien des dels 10.500 metres quadrats pel cas del Castellvell de Rosanes, que supera de molt la mitjana, a uns valors més habituals que se situen entre els 1.200 m² d'Eramprunyà i els 3.300 m² del castell de Claramunt, passant pels 2.500 m² del castell de Gelida. Això sí, no sabem quasi res del que passa dins aquests àmbits llevat de la identificació clara en els casos de Castellvell de Rosanes i de Gelida d'indícis de la presència antiga de construccions de fusta, testimoniades pels encaixos de pal conservats a la roca. Tot i ser un tema controvertit, pensem que cal assumir que durant un període extens de les fases primeres dels castells i encara abans, la construcció de fusta tenia una importància

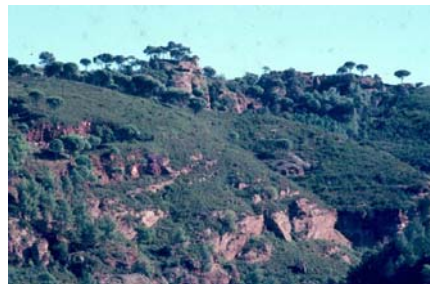
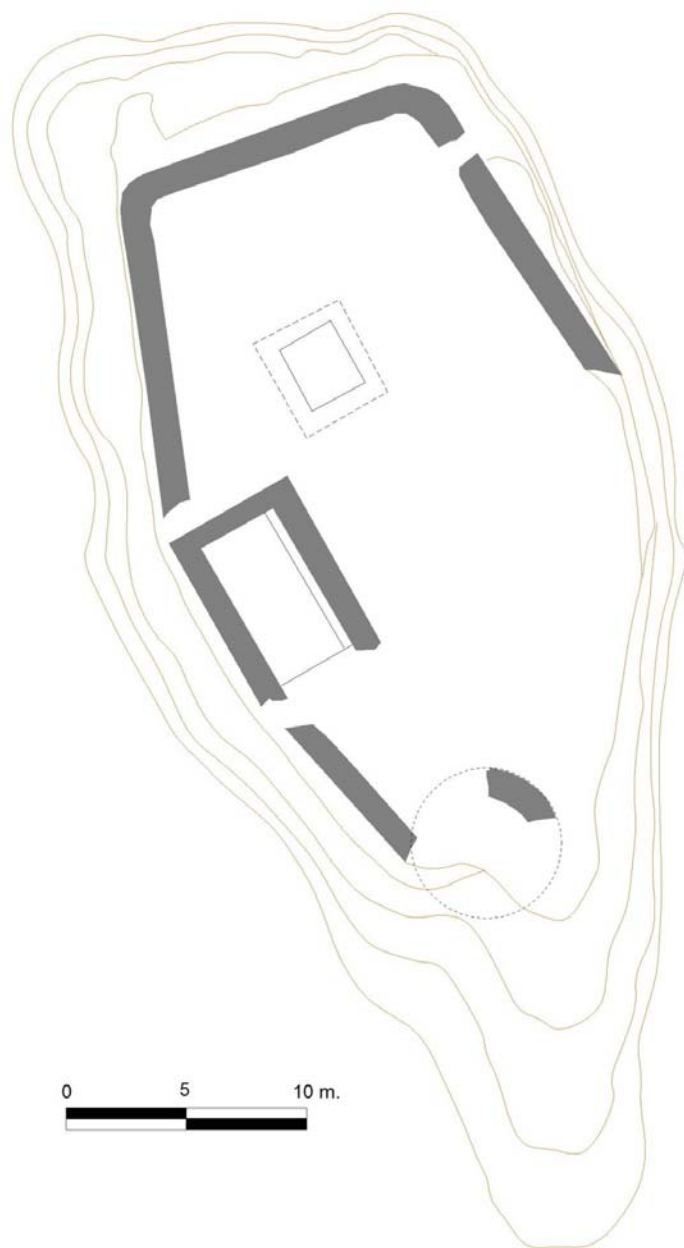

Planta general del Castellvell de Rosanes i de detall de la mola superior, elaborada a partir de la informació de BOLÓS-PAGÈS: 1987 i PAGÈS: 1992a i 1992b.

Fotografies:

- 1 - Vista general de la mola superior des de migdia
- 2 - Vistades de ponent del conjunt de turó sobre el que s'alça la fortificació
- 3 - Detall del basament romà de la torre mestra
- 4 - Restes de la torre altmedieval en una imatge dels inicis del segle XX (Arxiu del Servei de Patrimoni Local de la Diputació de Barcelona)
- 5 - Vista de les restes el 1980
- 6 - Estat actual de l'estructura

1

2

3

4

5

6

7

Planta general del Castell de Rosanes, elaborada a partir de la informació de PÀG. 1992a i 1992b.

Fotografies:

1 - Vista general de la situació del castell a la capçalera del torrent de Rosanes

2 - Detall d'uns dels paraments perimetrals

3 - Vista exterior de la cambra coberta amb volta

4 - Encaixos tallats a la roca per la part exterior de la muralla

5 - Vista d'una de les baumes utilitzades en el complex fortificat

6 - Detall dels forats de pal per encaix d'una passera al bauma de la imatge anterior

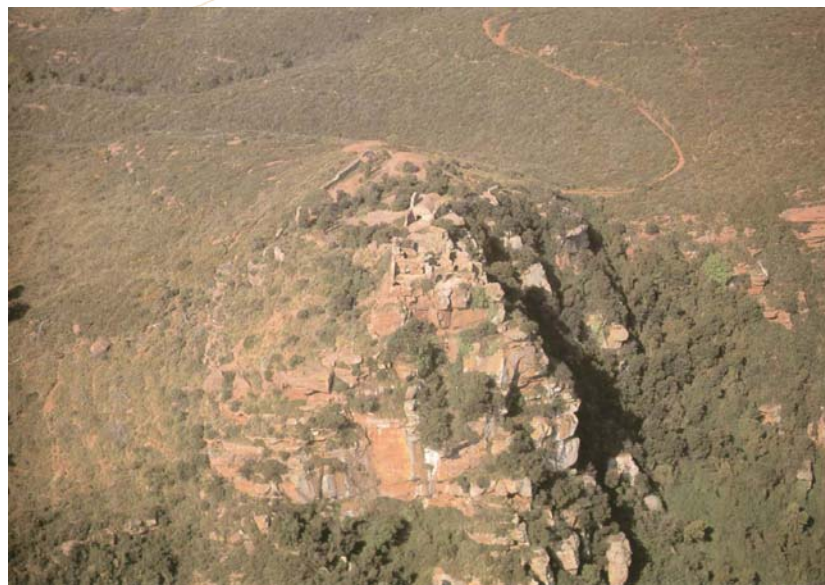
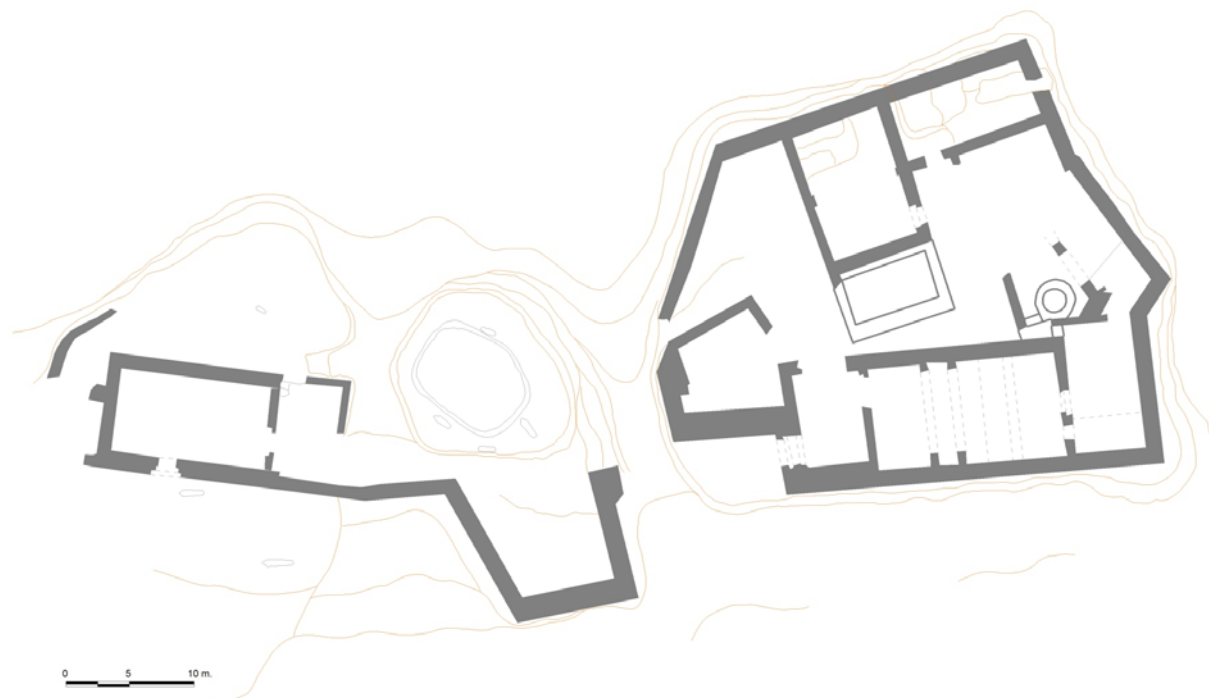
7 - Forats de pal en una altra de les baumes

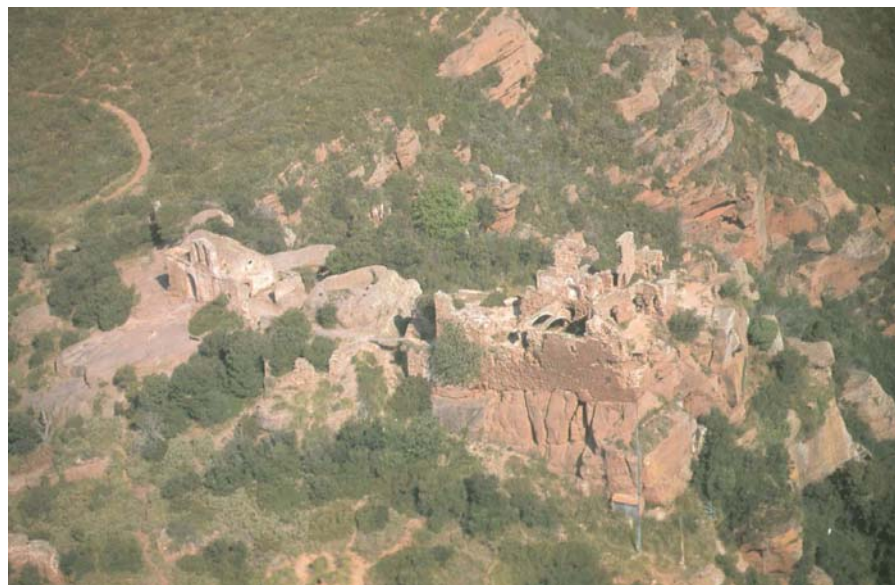
Planta general del Castell d'Eramprunyà
elaborada a partir de la informació de
PAGÈS: 1992a i 1992b.

Fotografies:

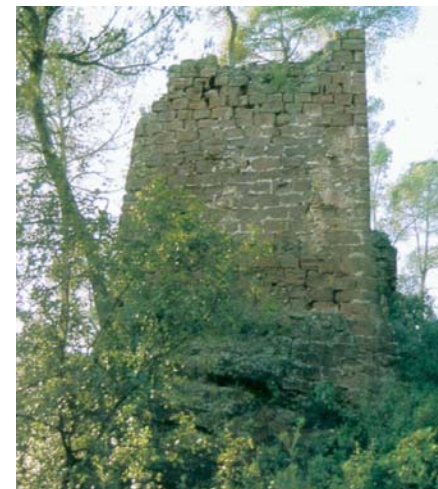
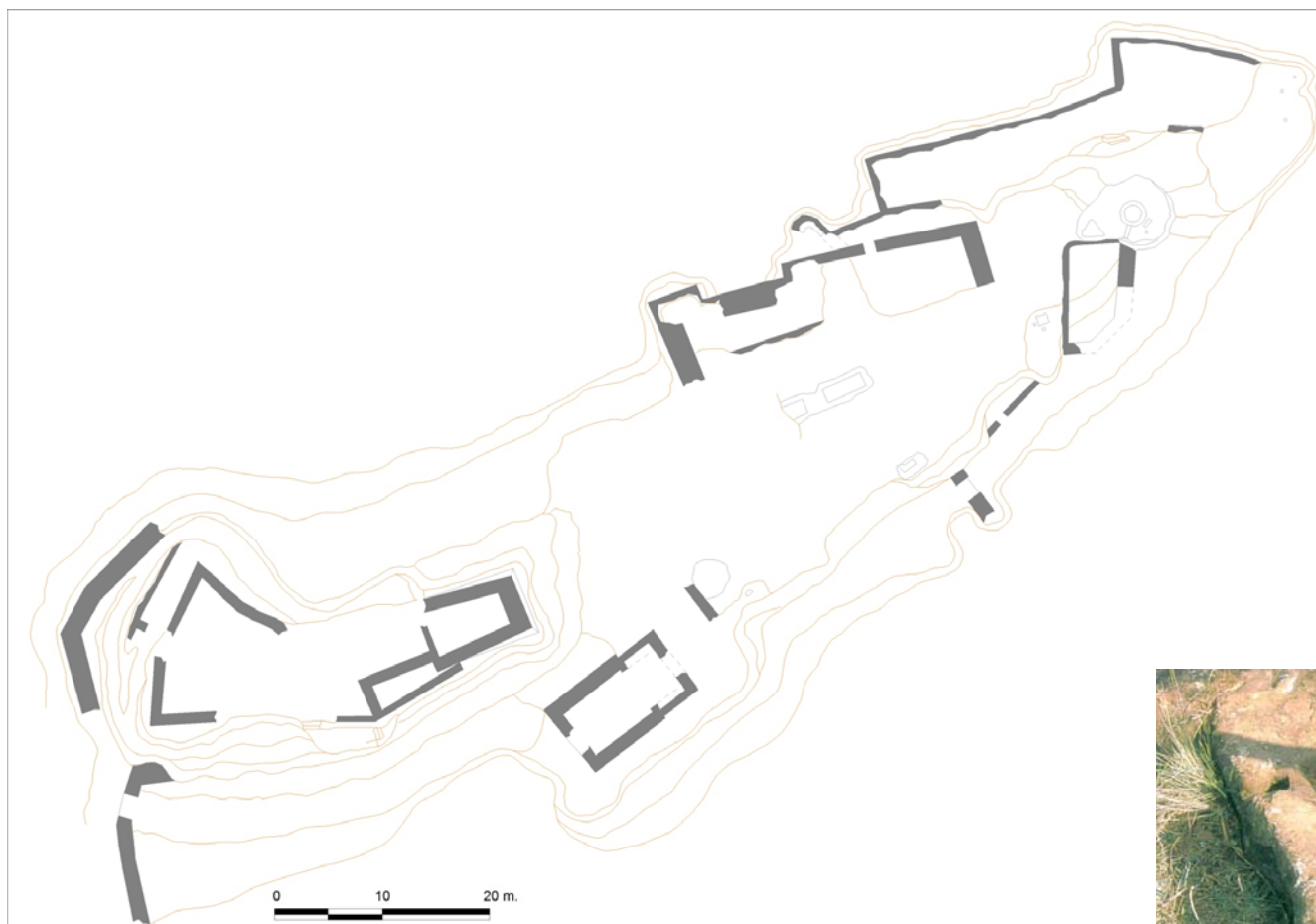
1 i 2 - Vistes aèries del conjunt

1

2

1

2

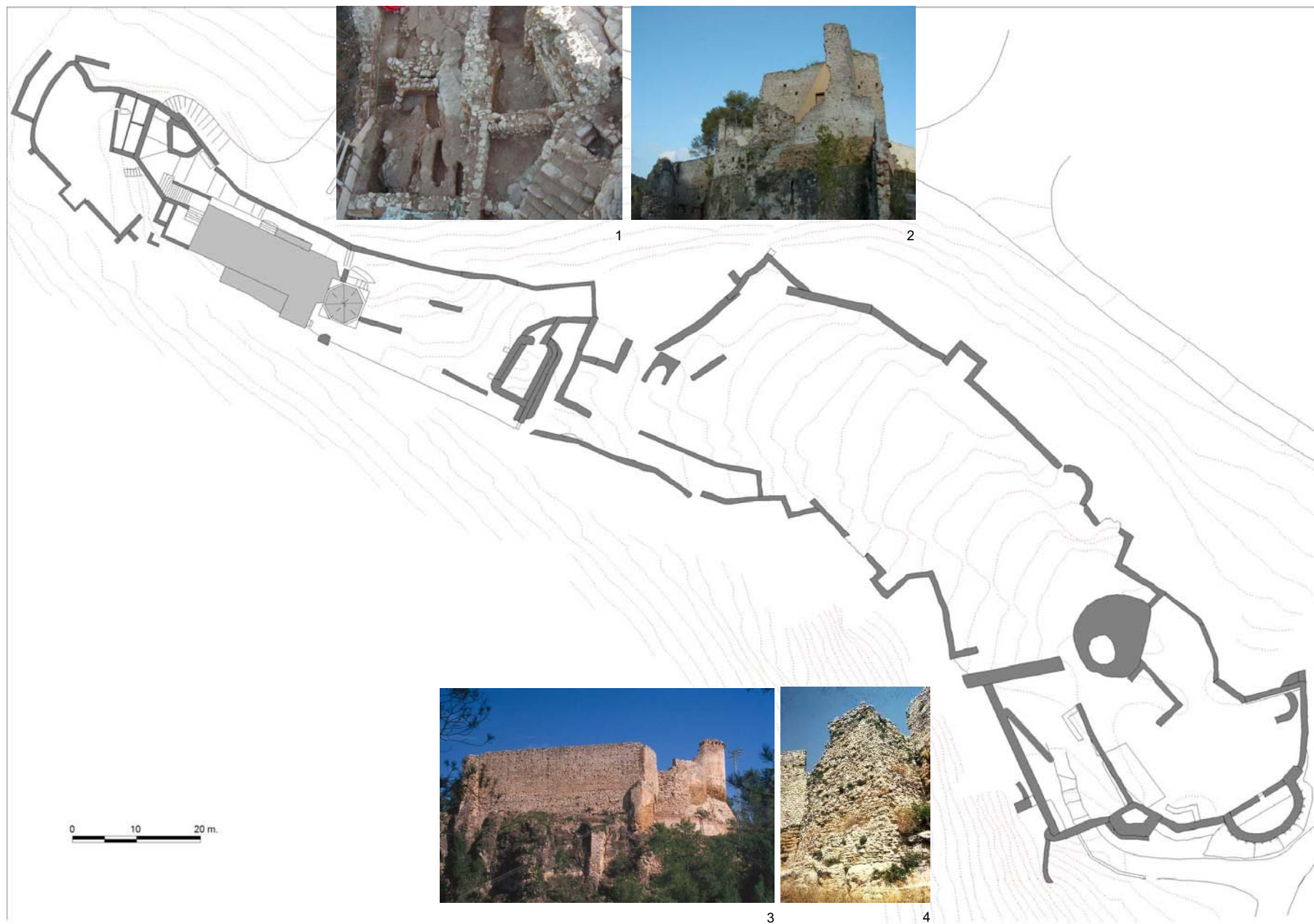
Planta general del Castell de Cervelló elaborada a partir de la informació de PÀGES: 1992a i 1992b.

Fotografies:

1- Torre del castell de Cervelló

2 - Estructures medievals excavades a la roca

Planta general del Castell de Gelida.

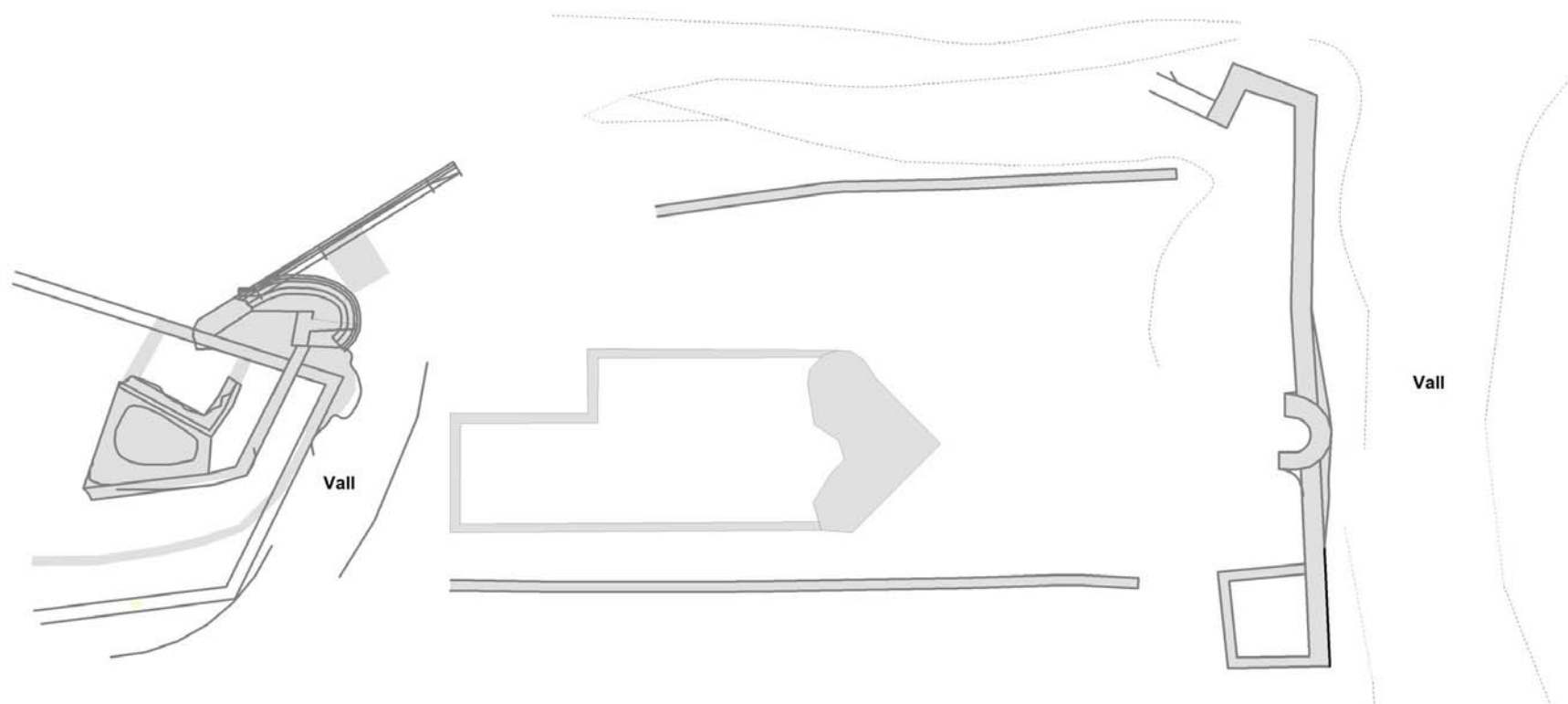
Fotografies:

1 - Vista del sector de l'espai de pedrera ocupat per tombes antropomorfes, durant l'excavació arqueològica.

2- Torre de tancament per la part inferior.

3 - Façana superior de la fortificació.

4 - Detall de la torre d'*opus spicatum* de la façana superior.

0 5 10 m.

1

2

Planta general del Castell de Subirats

Fotografies:

1 - La torre i les restes del castell als inicis del segle XX

2 - Vista aèria general del conjunt des de l'oest.

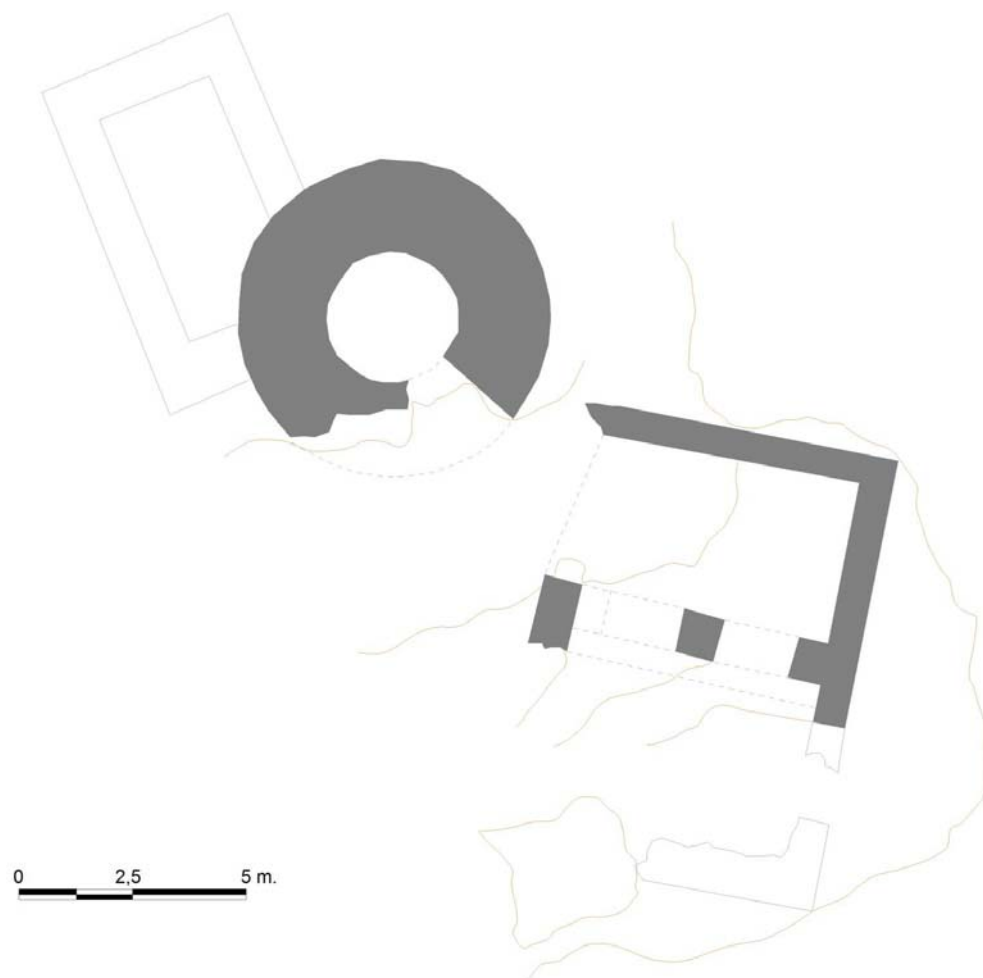

Planta general del Castellvell de la Marca

Fotografies:

1 - Vista de les estructures principals conservades, corresponents a la torre circular i a una de les naus coberta encara amb volta.

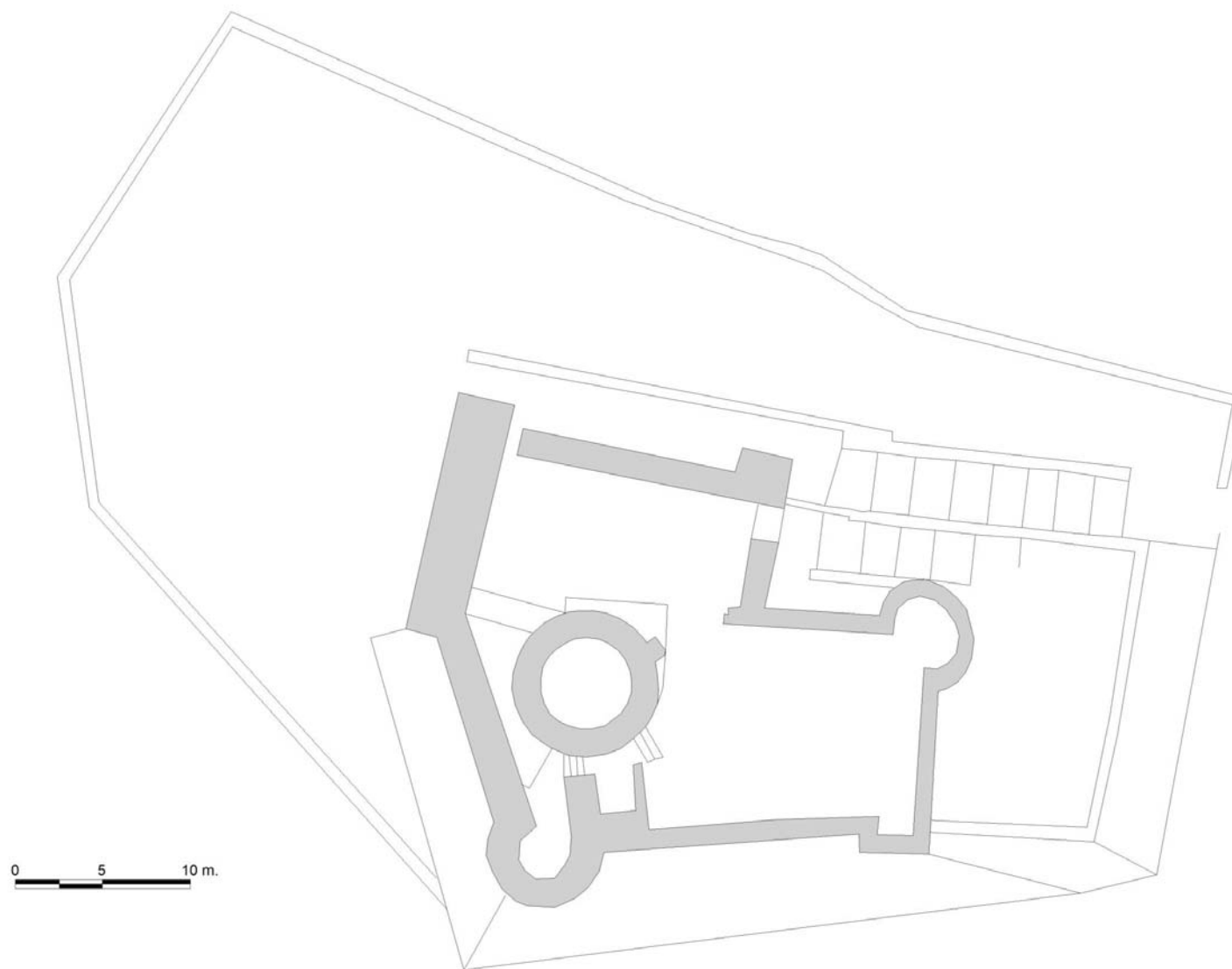
2 - Vista aèria del conjunt de la fortificació

1

2

1

2

Planta general del Castell de Castellet o de Sant Esteve

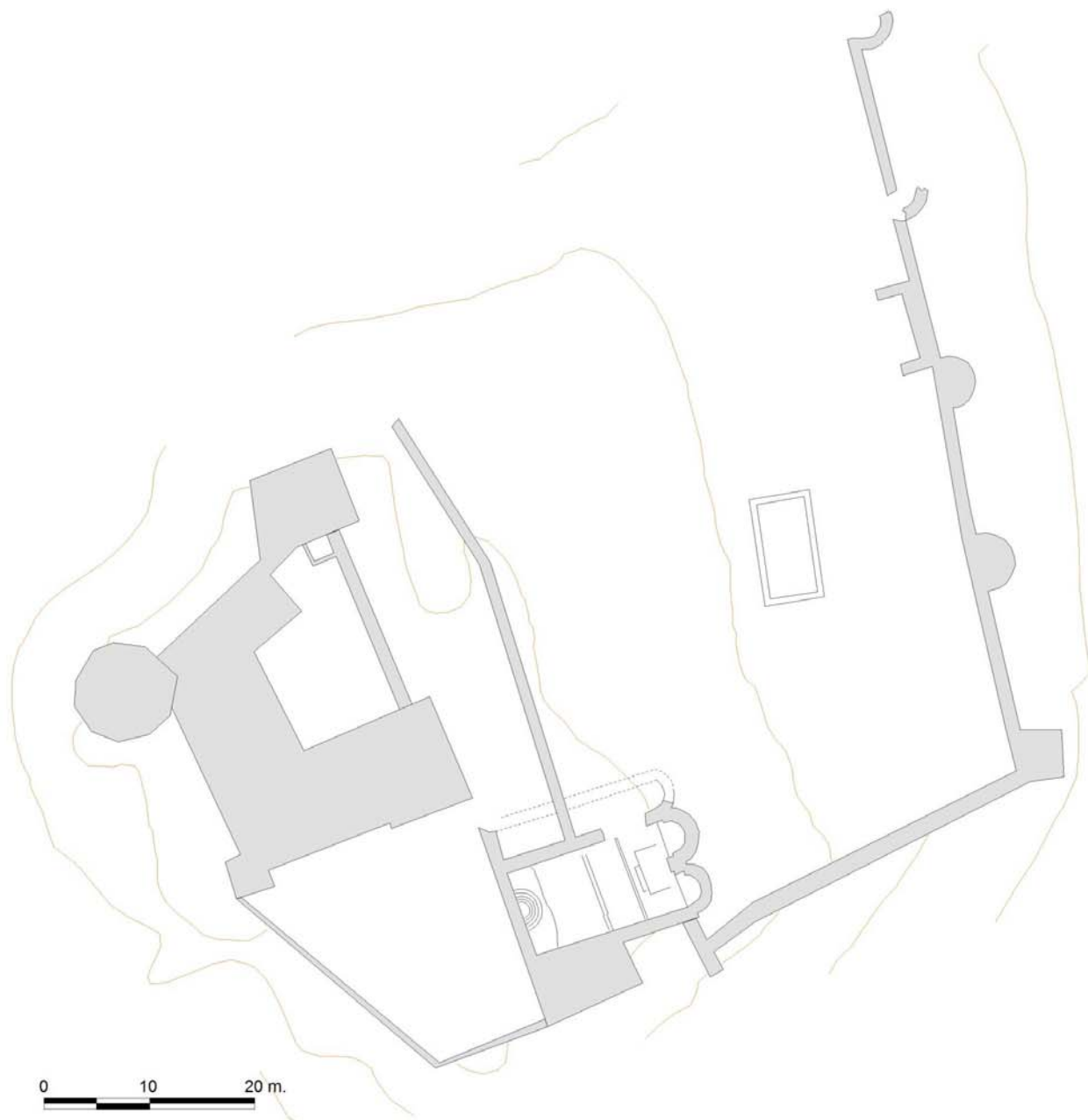
Fotografies:

1 - Vista de l'aspecte actual del castell

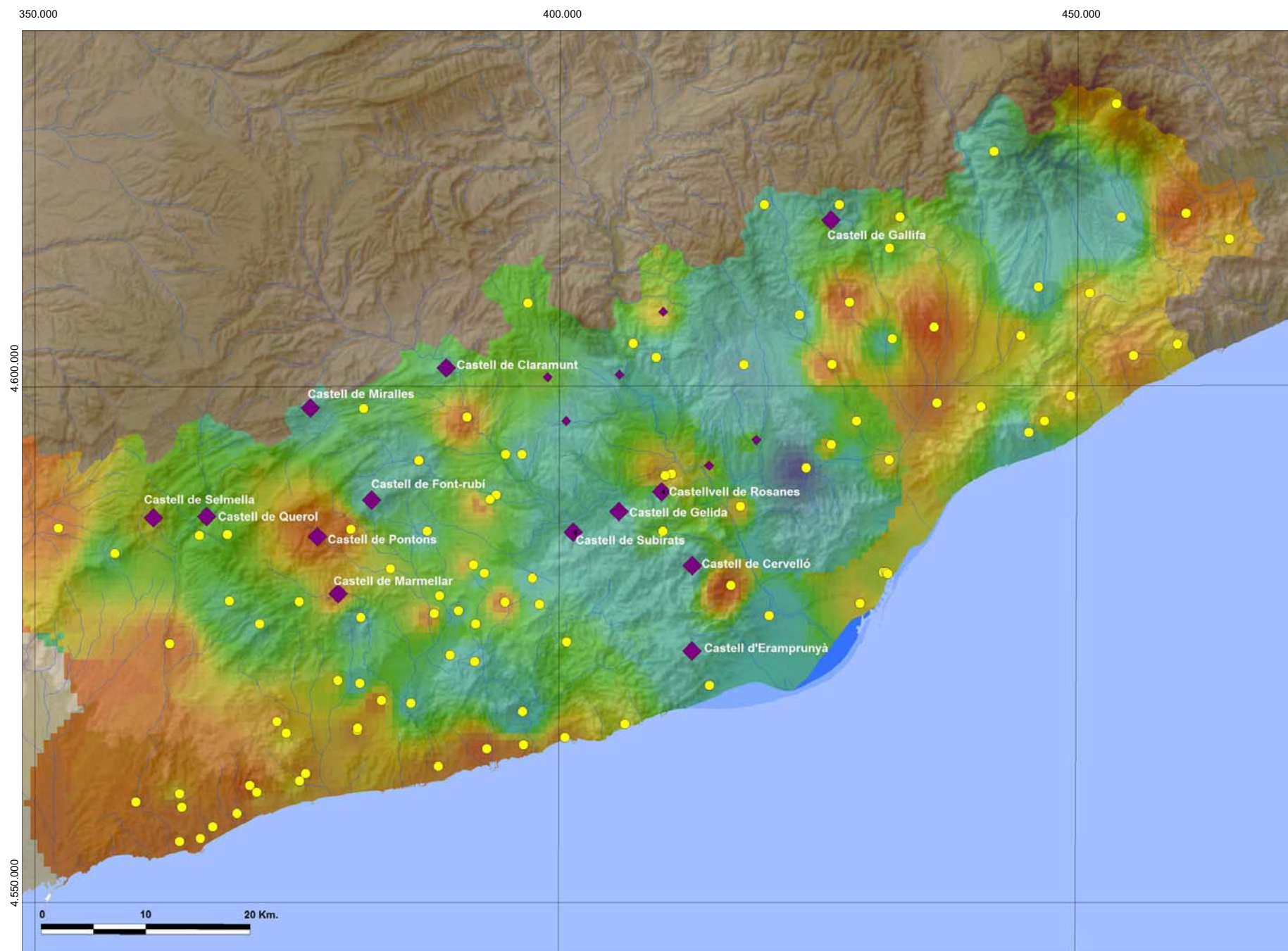
2 - Imatge del castell anterior a les obres de reconstrucció de 1928-29

Planta general i vista aèria del Castell de Claramunt

molt superior a la que li concedim, no solament per a la fortificació sinó també en l'hàbitat³⁹.

Espacialment i cronològica, la distribució de les fortificacions associades amb hàbitats és significativa. La correspondència amb el procés inicial de progressió dels territoris comtals tant en el temps com en l'espai palesa l'aplicació d'un model, quasi de manera exclusiva als territoris més enllà del Llobregat, que caldria posar en relació amb el fenomen de l'encastellament. Un encastellament que, per altra banda, no sembla anar massa més enllà del segle X i inicis de l'XI tant en la seva implantació com en la viabilitat futura. Tenim la sensació que la pervivència d'aquests assentaments, de la que en tenim constància indirecta en alguns casos, aviat va tendir a ser marginal en relació als models que acabarien per ser els dominants, sense que hagin de ser necessàriament totalment abandonats. Al Castellvell de Rosanes sabem que al segle XVIII, quan s'assetja la fortificació, encara hi ha població que hi resideix, tot i la possibilitat que s'hi afegís gent refugiada (PEDEMONTE: 1929); a Gelida es documenta encara al segle XVII la presència d'algun habitant dins l'àrea situada al castell, juntament amb la pervivència de l'assentament al peu mateix del castell (CARAFI; MAURI: 1984), tot i l'existència del nucli de Sant Miquel, documentat des del 1061 i que donarà lloc al nucli central actual del municipi. En ambdós casos, però, les dades s'han de prendre amb cautela.

La distribució geogràfica i cronològica és coherent amb el procés que ja hem observat pel que fa a la implantació del castell termenat: una presència primera més enllà del Llobregat, amb una densificació posterior al mateix Penedès, i una progressiva implantació a les zones on hem vist perllongar-se la pervivència d'estructures organitzatives anteriors, com és el cas dels Vallès i Maresme. L'encastellament no resistiria ja pràcticament en aquesta segona fase i tot i que subsistiria, en cap cas mantindria una situació de dominància a la segona meitat del segle XI.

El procés d'encastellament s'identifica especialment als territoris d'expansió més enllà del Llobregat i amb major concentració a zones altes on ja documentàvem hàbitats que molt possiblement eren ocupats de temps abans, precisament a les àrees de preferència per a l'emplaçament dels castells. Aquesta distribució evidencia un interès estratègic defensiu que alhora possibilita el control sobre el poblament que ja prèviament havia escollit com a zones d'hàbitat punts enlairats, en una tendència que hem identificat i explicat anteriorment a l'apartat 9.1. Una iniciativa espontània? L'associació castell - església, que es constata en molts casos, ve a

---

39

L'interès sobre les construccions de fortificació bastides en fusta ja fa anys va ser posat de relleu per Manuel Riu (RIU: 1962), però en el que fa referència a l'hàbitat, no s'ha aprofundit sistemàticament en l'estudi dels nombrosos indicis identificats en zones rocoses. Alguns exemples interessants han estat estudiats més recentement a Itàlia, com és el cas del castell de Terrazzana (BROGIOLO: 1994 i 1996).

reforçar la valoració que hem de fer del castell com a element de control de la població i també de captació de rendes.

La construcció dels castells fa necessària la disponibilitat de recursos humans considerables i més si prenen les dimensions d'exemples com Castellvell de Rosanes, Gelida o Claramunt. La construcció de muralles com les d'aquesta darrera, que sembla que hem de datar en un moment força inicial, implica disposar de força recursos humans i materials, tot i que caldrà tenir en compte que la construcció castral és un procés que es desenvolupa al llarg de força temps. El 1053 es documenta a Gelida com Humbert, senyor del castell, està obligant els habitants de l'alou de Sorba a treballar en l'obra del castell (CARAFI; MAURI: 1984), fet que per la datació, quan la línia de frontera ja ha progressat molt, ve a refermar la diversitat funcional del castell: instrument militar, de control de la població, de coerció i d'escenificació del poder.

A tall d'exemple observem les dades que ens ofereix la taula 33 en relació a les necessitats de materials per a la producció de calç⁴⁰.

Taula 33					Valors considerats en els càlculs de producció de calç
Per obtenir 1 m ³ de calç	→	es necessiten	→	1,17 m ³ de pedra	
1,17 m ³ de pedra	→	tenen un pes de	→	2,88 tones	
Amb 1 m ³ de pedra	→	es poden obtenir	→	0,84 m ³ de calç	
1 m ³ de pedra calcària	→	té un pes de	→	2,4 6 tones	
1 m ³ de calç	→	té un pes de	→	1,73 tones	
Per obtenir 1 tona de calç	→	es necessiten	→	1,5 tones de llenya	
Per obtenir 1 m ³ de calç	→	es necessiten	→	2,59 tones de llenya	
1 Ha. de bosc	→	proporciona	→	~ 3 tones de biomassa / any	

Hem de considerar per tant que l'encastellament és una estratègia fracassada, d'escassa implantació i que donarà pas aviat a un procés de desencastellament? No ho podem afirmar pas amb contundència; segurament caldrà optar per una lectura més prudent.

Si tenim en compte l'entitat dels conjunts que hem identificat, així com la mobilització de recursos que implica la seva implantació, més aviat sembla que l'estratègia estigui clarament definida des de bon començament i que el model s'hagi estat implantant al llarg del segle X i part de l'XI, no de manera exclusiva en relació al model de poblament dispers preexistent i als que es perfilaran durant el

40

Per aquests càlculs ens hem basat en l'estudi realitzat per ALVAREZ, GALINDO, MAURI: 2005.

segle XI i, per tant, amb un èxit relatiu. En tot cas la pressió per propiciar una concentració progressiva de la població és evident i es veuria reforçada per l'associació castell - església que trobem amb força assiduïtat des de dates primerenques.

L'església

A l'apartat 8.3 hem comentat el procés d'implantació del terme parroquial com a marc de referència territorial, però aquest no és el mateix que correspon a la implantació de les esglésies que, sense jugar encara un paper en la definició territorial, sí que tindran, en canvi, una presència extensa en el temps i en l'espai.

A diferència dels castells, en el cas de les esglésies disposem de nombrosos estudis i planimetries. Però això no ens ha de fer pensar que tenim les eines que més ens calen. Bona part dels estudis s'han fixat en l'edifici eclesiàstic des de la perspectiva de la història de l'art i pel que fa a la documentació dels edificis, disposem de plantes però de pocs alçats i estudis de la seqüència constructiva. Hi ha davant nostre tot un camp d'estudi obert, com ja apuntaven Manuel Riu i Pilar Valdepeñas el 1989 (RIU, VALDEPEÑAS: 1994).

També en relació als castells, el cas de les esglésies presenta característiques molt diferents pel que fa a la implantació. Mentre el castell que hem vist és bàsicament un element nou en el paisatge, l'església té antecedents que es remunten a l'antiguitat tardana. Tot plegat obre força interrogants ja que al parlar de l'església és indispensable fer referència a la seva articulació en relació als espais d'hàbitat i als espais funeraris, en un període on el que veiem és una gran dispersió de l'un i l'altre.

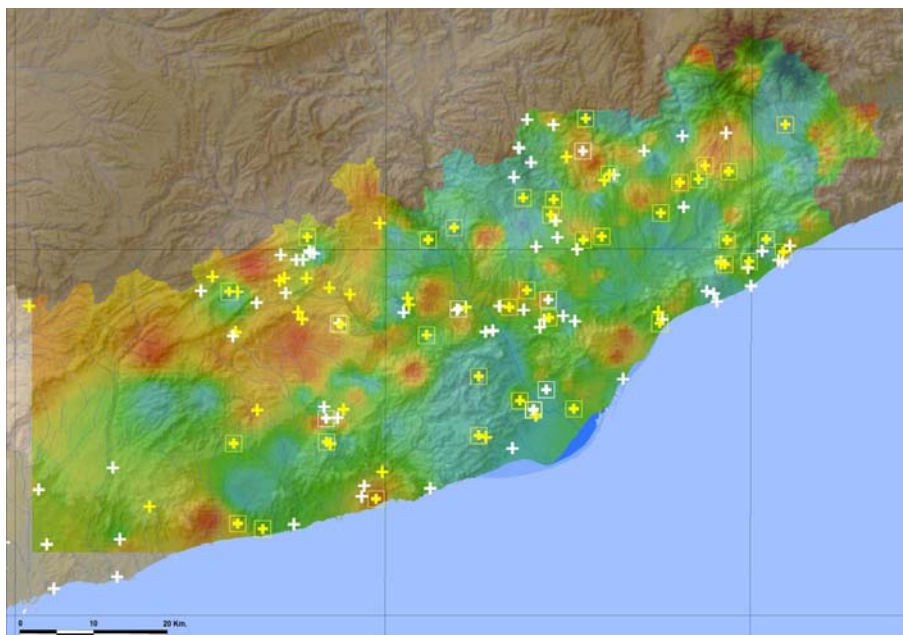
És bastant evident que durant molt de temps l'església és propera a l'hàbitat però no controla els espais funeraris. Sembla que ho fa parcialment durant l'antiguitat tardana, però no sembla que fins entrat el segle XI n'assoleixi un control exhaustiu (veieu per aquesta qüestió la figura 92).

Caldrà per tant que prenguem en consideració les necròpolis i alguns aspectes de l'hàbitat i els castells, juntament amb les esglésies.

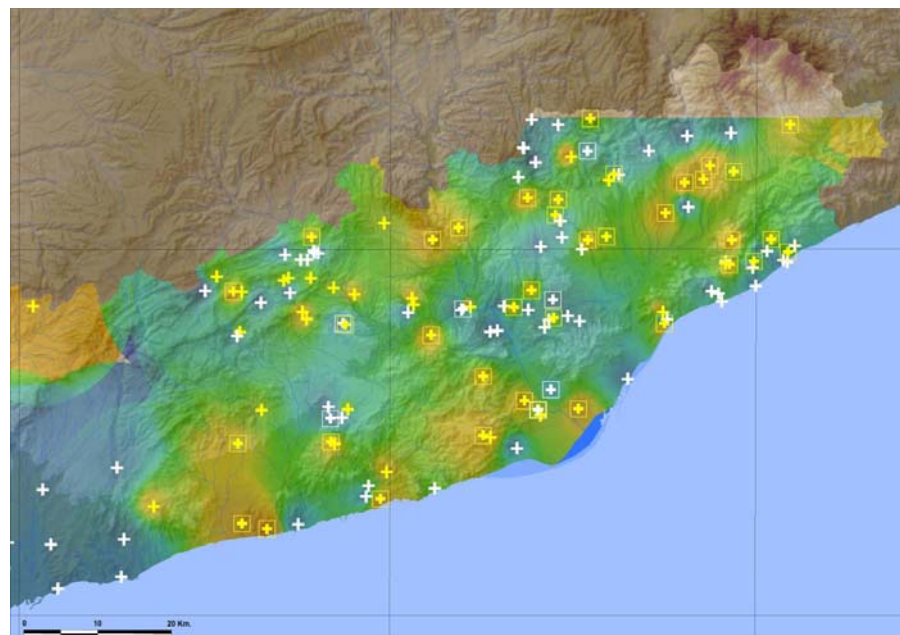
Ens fixarem ara en la informació que ens proporcionen les gràfiques de les figures 93 i 94 que posen en relació les datacions de castells, parròquies, esglésies (incloses les que apareixen com a parròquia), llocs d'hàbitat i necròpolis, en nombre absolut i percentualment.

Cal abans de res advertir que cal utilitzar aquestes dades amb molta cautela ja que el seu significat es veu molt alterat per les irregularitats de la font informativa.

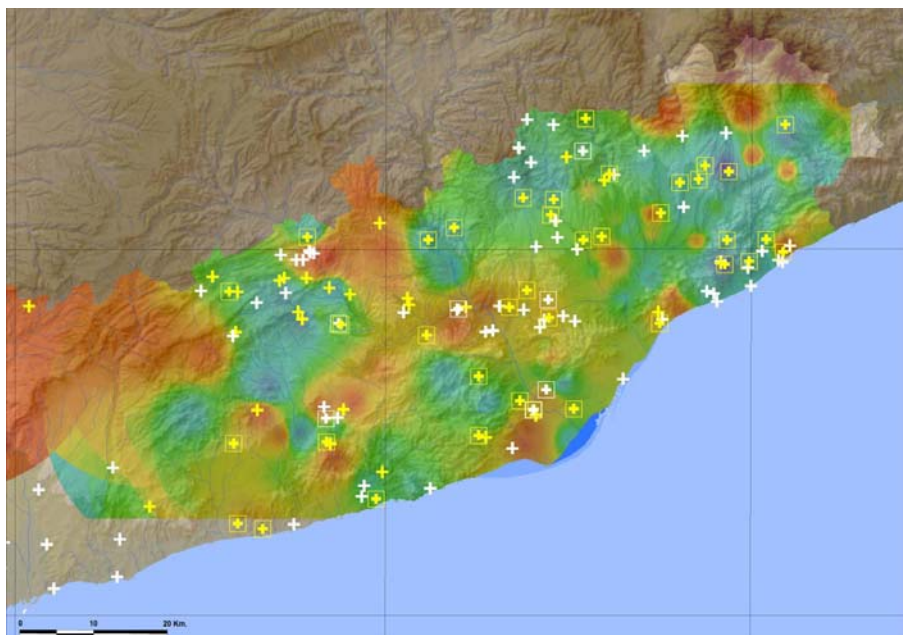

Mapa 1

Mapa 2

Mapa 3

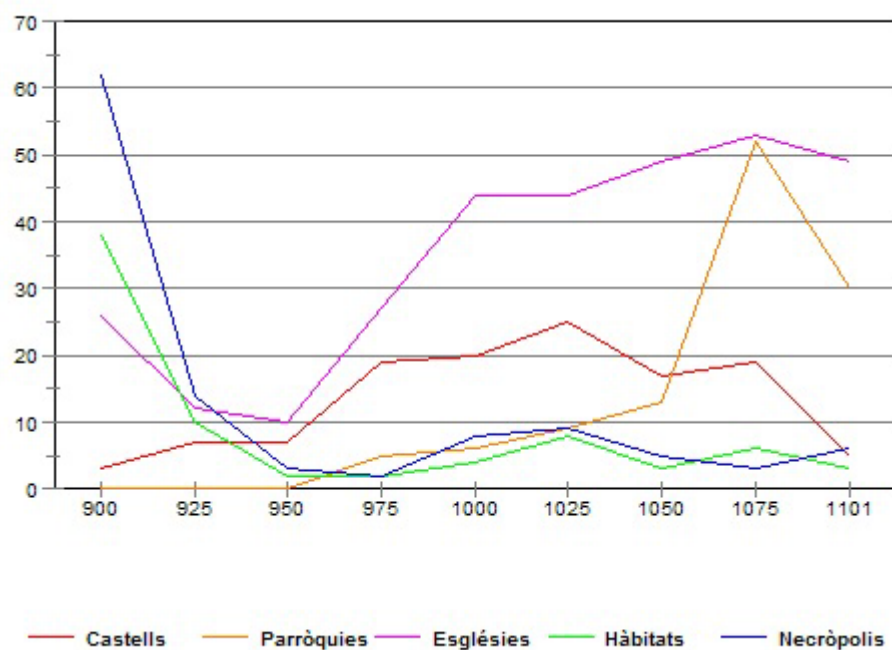
Els mapes 1, 2 i 3 ens mostren la distribució de necròpolis identificades superposades a la interpolació de datació de les esglésies en el mapa 1, a la interpolació de datació de les pròpies necròpolis en el mapa 2 i a la interpolació de datació dels llocs d'hàbitat en el mapa 3.

Les necròpolis assenyalades dins un quadre indiquen l'associació amb una església.

Les necròpolis assenyalades en color blanc corresponen a les comentades anteriorment a la figura 22.

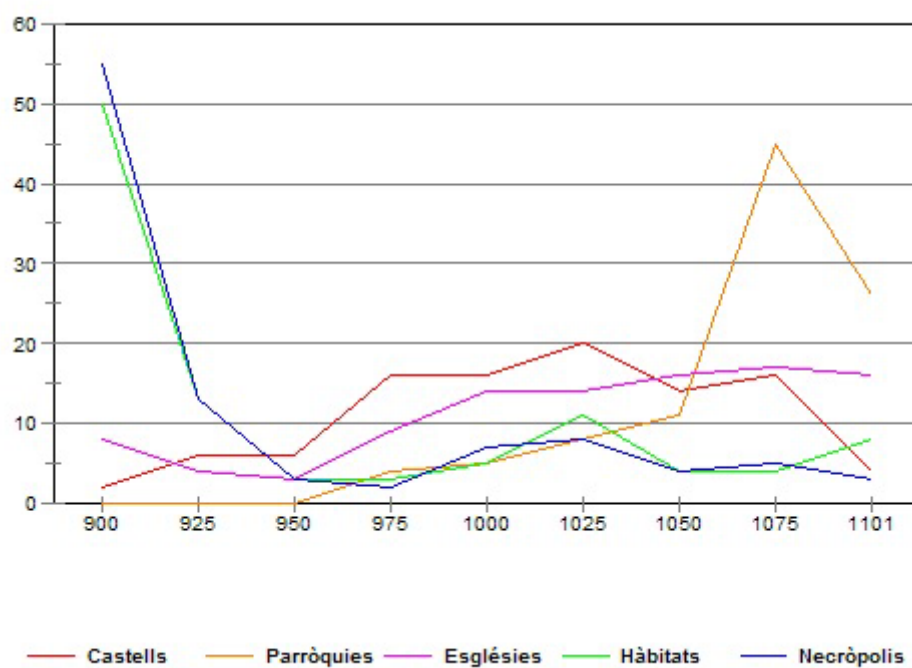
Figura 93

Gràfic amb el percentatge de mencions de castells, parròquies, esglésies, hàbitats i necròpolis.

Figura 94

Gràfic del nombre absolut de mencions de castells, parròquies, esglésies, hàbitats i necròpolis.

En la majoria dels castells i esglésies la datació és aproximada i sovint observem a la bibliografia com es pren com a referència una data propera a la de la primera menció documental, tret de casos en clara contradicció entre la data del document i l'antiguitat de les estructures. La datació de les parròquies prové de la data de la primera menció documental d'aquesta atribució. En el cas d'hàbitats i necròpolis, el tema es fa més complex ja que la font és exclusivament arqueològica i les datacions sovint ens donen dates inicials, però no de perdurabilitat, fet que desvirtua clarament el resultat. Cal afegir a això la limitació que imposa el nombre de jaciments coneguts.

De totes maneres, les gràfiques i mapes corroboren algunes observacions anteriors i assenyalen alguns punts en els que valdrà la pena aprofundir.

Primerament, el que hem comentat a l'apartat 8.3 en relació a la importància que pren la parròquia com a referent territorial a partir de mitjans del segle XI es veu clarament refermat. Si el nombre d'esglésies no minva pràcticament en el seu progrés des del 950, la manera de referir-s'hi des del segon terç del segle XI canviarà radicalment en un moment en el qual la xarxa castral és pràcticament definida. Això no serà pas casual, sinó que ha de reflectir un canvi profund en la percepció de l'organització territorial. És possible que la progressiva superposició de jurisdiccions a que dóna lloc el feudalisme contribueixi a fixar la parròquia com a referent territorial quan encara no es fan presents gaire denominacions que identifiquin agrupacions urbanes? Tampoc ha de ser aliè a aquest canvi la progressiva densificació de l'establiment a les zones més planes en detriment del model d'ocupació precedent que hem vist, més centrat en llocs elevats, després associats al castell que sovint situa a prop seu una església.

Entre el 904 i el 1099 coneixem les actes de consagració o referències indirectes d'aquestes per a un total de 22 esglésies en l'àmbit del comtat de Barcelona (ORDEIG: 1993-1997).

Taula 34

Relació d'esglésies de les quals coneixem directa o indirectament l'acta de consagració.

Església	Any	Actors
Sant Esteve (Parets del Vallès)	904	Consagració pel bisbe de Barcelona, i restauració del terme amb l'ajut dels parroquians
Olèrdola	[911-937]-992	Comte Sunyer i bisbe Teodoric
Sant Genís (L'Ametlla del Vallès)	932	Abadesa Emma de Sant Joan de les Abadesses i habitants del lloc
Sant Sadurní (La Roca del Vallès)	932	Abadesa Emma de Sant Joan de les Abadesses i habitants del lloc

Església	Any	Actors
Sant Pere de les Puelles (Barcelona)	945	Comte Sunyer, comtessa Riquilda i abadesa Adelaida
Sant Pere (Avinyonet del Penedès)	992	Mager Sendred i la seva esposa Sança lliuren a la seu de Barcelona els delmes i les primícies del castell d'Avinyó. El bisbe els concedeix a Mager fins a la seva mort. L'església és al castell d'Avinyó
Sant Feliu (Vacarisses)	1013	-
Sant Vicenç (Castellbisbal)	[1035-1062]	-
Santa Maria (Lavit)	[1035-1062]	-
Sant Marçal (Terrassola)	1038	Silveri Borrell i Ermessenda reconeixen l'honor que tenia l'església i li atorguen els delmes dels molins del terme. L'església és al castell de Terrassola
Sant Cebrià d'Aiguallonga (Sant Cugat del Vallès)	1047	El bisbe defineix un cementiri de 30 passes i confirma les possessions, delmes, primícies...
Sant Pere (Montcada i Reixac)	1048	-
Sant Quirze (Sant Quirze del Vallès)	1050	El bisbe defineix un cementiri de 30 passes, confirma les possessions, delmes, primícies... i fixa la rodalia parroquial
Sant Pau de Riu-sec (Sabadell)	1055	Consagració fet ane presència de magnats i multitud, amb concessió de cementiri i donacions diverses, delmes i primícies
Barcelona	1058	Consagració de la nova seu
Sant Llorenç del Munt (Matadepera)	1064	El bisbe confirma les possessions i concedeix un cementiri de 60 passes
Sant Jona de la Muntanya (Pontons)	[v. 1075]	-
Sant Salvador d'Arraona (Sabadell)	1076	El bisbe confirma les possessions i concedeix un cementiri de 40 passes
Sant Martí de Sorbet (Viladecavalls)	1096	El bisbe acut a precs dels esposos Gerbert Hug i Letgarda i dels altres veïns del lloc. Gerbert dona les 30 passes del cementiri
Sant Vicenç de Gualba (Gualba)	1099	-

Església	Any	Actors
Altar de Santa Maria dins l'església monàstica de Sant Cugat (Sant Cugat del Vallès)	1099	-
Sant Esteve de Castellet (Castellet i la Gornal)	[1099]	-

Fins al 950 no sembla que hi hagi una incorporació destacada de noves fundacions, però tampoc ens situem en un punt d'estancament i, a més, desconexem el nivell d'ús de les que es documenten des de l'antiguitat tardana que tot fa pensar que en bona part segueixen actives, a més de les que poden haver desaparegut i no en tenim cap referència de la seva existència. A Santa Margarida de Martorell es documenten arqueològicament no solament la continuïtat sinó l'adequació de l'edifici a nous requeriments litúrgics, tot i ser situada en un indret que podríem considerar desprotegit o de risc (NAVARRO, MAURI: 1993).

Certament si analitzem la cartografia fa l'efecte que les implantacions eclesiàstiques van cronològicament just darrera de les castrals, especialment en les zones d'expansió dels segles X i XI. Aquest fet l'apunta també la corba de les gràfiques anteriors on veiem que mentre els castells mostren una concentració d'implantacions entre el 950 i el 975, les esglésies no estableixen de la mateixa manera la seva progressió fins l'any 1000.

Aquesta comparació ens pot portar a interpretar en la mateixa línia la seqüència pel que fa als hàbitats i necròpolis, de manera que podríem pensar que el castell juga una funció clarament colonitzadora i que donaria coherència al procés: castell - església - hàbitat - necròpolis. Però aquesta lectura seria vàlida si ens estiguéssim referint a un territori buit on veritablement s'està exercint una acció colonitzadora. La situació no era aquesta. Castells i parròquies seran els nous elements que entraran en joc; els uns des del pas del segle IX al X i les altres des de mitjans del segle X, però amb un nou significat que s'afermarà a l'entorn de 1050. L'expansió territorial del comtat, juntament segurament amb la recàrrega demogràfica, a d'afrontar un procés d'enquadrament "administratiu" de la població preestablerta i nouvinguda, que alhora és fonamental per a l'afermament del poder comtal.

Hem comentat i justificat abans la presència de poblament amb anterioritat a la irrupció dels castells i també, hauríem de dir, de les esglésies que documentem des del segle X. Precisament la ubicació d'aquestes en indrets on les precedia una necròpolis reforça la identificació de l'antiguitat i la presència del poblament.

Si partim d'aquesta lectura, vol dir que les tres línies que apareixen a les gràfiques assenyalant un procés decreixent sobtat fins el 925 (esglésies, hàbitats i necròpolis) no estan evidenciant cap situació que haguem d'interpretar com de crisi, sinó el punt de contacte entre dos models.

És clar que en aquestes dates, encara que el terme apareix en la documentació, no podem parlar de parròquies en el sentit que tindrà el mot més endavant. Però no hem de confondre el procés d'ordenació parroquial amb el d'implantació de les esglésies.

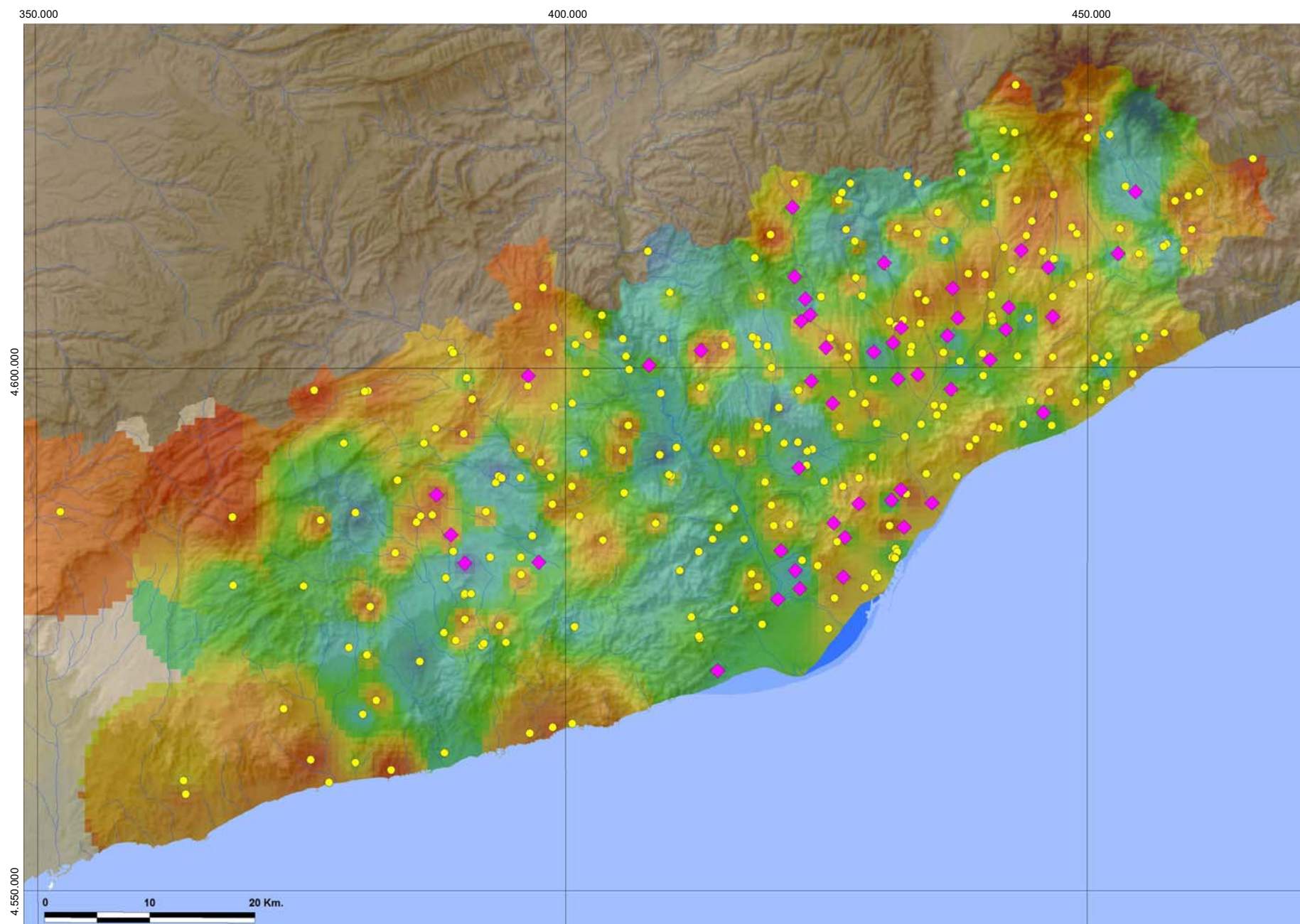
L'àrea que tractem, ja ho hem vist, presenta en una bona part del seu territori un teixit perfectament organitzat de centres de culte ja en època tardoantiga i no sembla que haguem de pensar en termes catastrofistes a l'hora d'interpretar la seva pervivència durant la presència musulmana. Com més avancem els estudis arqueològics més es detecten orígens antics i continuïtat en les esglésies. La datació de les estructures conservades no és ni simple ni precisa i caldrà encara desenvolupar estudis detallats i treballs de prospecció més extensos i sistemàtics, però tot apunta a una presència assentada del cristianisme, el que no s'ha d'interpretar com el manteniment de l'articulació jeràrquica i de l'adscripció dels parroquians durant tot el període.

En la mateixa direcció apunten fenòmens com l'eremitisme, que tot i que de manera tímida, s'identifiquen aquí i allà, ja sigui per restes materials o per la toponímia (RIU: 1979; PAGÈS: 1980 i 1983).

És cert que les esglésies van fent la seva aparició en la documentació d'acord amb el ritme de progrés dels territoris comtals, però això no invalida la seva antiguitat anterior. El procés d'enquadrament de la població és progressiu i passa per la incorporació als marcs territorials administratius i a poc a poc a la reincorporació a la jerarquia eclesiàstica, no exempta en el seu si ni d'indefinicions ni de conflictes.

No comprenem amb prou precisió el fenomen del poblament en relació a les implantacions castrals. Encara hi ha dificultats i incògnites per resoldre, però el que sí s'ha clarificat força amb les investigacions dels darrers anys ha estat el paper de l'església en l'articulació del territori i el control dels pobladors i en especial a partir del fenomen de les sagreres. Però no volem tractar-lo aquí sense correlacionar les dades presentades per Víctor Farías amb les que hem exposat fins aquest punt i les que considerarem a l'apartat següent (FARIAS: 1993).

La figura 95 ens mostra el mapa de les esglésies identificades en tot el període que estudiem, superposades a la interpolació generada a partir de les seves datacions, i la distribució de les sagreres identificades per Víctor Farías i datades dins el segle XI. Sense cap mena de dubte, hi havia en el territori més sagreres que les que aquí es representen. Pensem en el cas de Santa Margarida de Martorell, on identifiquem arqueològicament la presència de la sagrera i, en canvi, no en tenim testimoni documental (NAVARRO, MAURI: 1991), o el de Sant Esteve Sesrovires, per esmentar dos exemples.

Mapa amb la distribució d'esglésies sobre la interpolació de la seva datació i de distribució de les sagres identificades documentalment, datades dins el segle XI.

A la taula 34 relacionem les sagreres esmentades per Víctor Farías i hi afegim les que creiem que es poden identificar arqueològicament.

Taula 35

Església associada a sagrera	Municipi
Sant Genís dels Agudells	Barcelona
Sant Julià d'Alta	Sabadell
Sant Pere d'Avinyó d'Avinyonet	Avinyonet del Penedès
Sant Valentí de les Cabanyes	les Cabanyes
Sant Esteve de Vilanova del Vallès	Vilanova del Vallès
Sant Esteve de Castellar Vell	Castellar del Vallès
Sant Venerand	-
Sant Vicenç de Can Cerdà	Font-rubí
Sant Adrià del Besòs	Sant Adrià del Besòs
Sant Julià de Lliça de Munt	Lliça d'Amunt
Sant Cristòfol de Lliça de Vall	Lliça de Vall
Sant Salvador de Sabadell	Sabadell
Sant Baldri de Llobregat	Sant Boi de Llobregat
Sant Martí de Provençals	Barcelona
Sant Andreu de Palomar	Barcelona
Sant Cebrià de Valldoreix	Sant Cugat del Vallès
Sant Joan Baptista	Sant Joan Despí
Sant Martí de can Messeguer	Castellar del Vallès
Sant Vicenç de Vilalba	la Roca del Vallès
Sant Vicenç de Mollet	Mollet del Vallès
Sant Quirze del Vallès	Sant Quirze del Vallès
Sant Andreu de Valldaró	la Roca del Vallès
Sant Esteve de Parets	Parets del Vallès
Sant Salvador de Pinell	Font-rubí
Sant Salvador de Polinyà	Polinyà
Sant Pere de Premià	Premià de Dalt
Sant Martí de Sorbet	Viladecavalls
Sant Feliu del Racó	Castellar del Vallès
Sant Pau de Riu-sec	Sabadell
Sant Llorenç Savall	Sant Llorenç Savall
Sant Cristòfol	Piera

Relació d'esglésies amb sagrera documentada (segons V. Farías). La part ombrejada de la taula assenyala les referències afegides per nosaltres a partir de les evidències arqueològiques que poden fer pensar en l'existència de sagrera tot i no tenir-ne referència documental.

Església associada a sagrera	Municipi
Sant Feliu	Sant Feliu de Llobregat
Sant Vicenç de Sarrià	Barcelona
Santa Margarida	Palau de Plegamans
Santa Eulàlia de Provençana	l'Hospitalet de Llobregat
Santa Maria de Palautordera	Santa Maria de Palautordera
Santa Maria d'Olesa	Olesa de Montserrat
Santa Perpètua de Mogoda	Santa Perpètua de Mogoda
Santa Eulàlia de Vilapicina	Barcelona
Santa Maria de Martorelles	Martorelles
Santa Maria de Caldes	Caldes de Montbui
Santa Coloma de Marata	les Franqueses del Vallès
Santa Maria de Malanyanes	la Roca del Vallès
Santa Maria de Llinars	Llinars del Vallès
Santa Maria de Cornellà	Cornellà de Llobregat
Santa Maria de Castelldefels	Castelldefels
Santa Maria de Vallvidrera	Barcelona
Vallderiolf	la Roca del Vallès
Santa Maria de Lavid	Torrelavid
Sant Marçal de Terrassola	Torrelavid
Santa Maria de Martorell	Martorell
Santa Margarida de Sant Genís	Martorell
Sant Jaume de Treià	Argentona
Sant Martí de Mata	Argentona
Sant Vicenç de Jonqueres	Sabadell
Sant Nicolau (Sant Vicenç d'Arraona)	Sabadell

Tot i que de forma difusa, el procés que es dibuixa és el de la pervivència d'un seguit d'edificis erigits en època tardoantiga, associats a necròpolis, que conviuen amb una dispersió d'espais cementirials independents i edificis eclesiàstics erigits dins els segles VIII i IX aquí i allà, segurament d'una manera molt precària i no sempre sota un control estricte de la jerarquia eclesiàstica, coincidint també amb una època amb un control feble sobre la població per part dels poders polítics. Edificis dispersos vinculats a hàbitats també més o menys dispersos, situats en valls i llocs alts en molts casos, tot i que sense excloure del tot les zones més planeres habitades des d'antic.

A aquest estadi el succeiran els intents per assolir un nivell de control de la població

simultani a la implantació de les demarcacions castrals, que s'acompanya de l'erecció d'esglésies associades als castells, ja sigui en un espai immediat, o fins i tot al seu interior. Una fase que s'ha de vincular a l'aparició del procés d'encastellament que hem comentat anteriorment. Paral·lelament apareixen les construccions impulsades per la jerarquia eclesiàstica directament o a través de l'acció dels monestirs, amb el suport, i a vegades sembla que fins i tot amb la iniciativa, dels habitants del que serà l'àmbit parroquial.

L'encastellament cuallarà de forma discreta i amb una presència territorial més abocada als territoris penedesencs, tot i que no de manera exclusiva, mentre es consolida un procés d'adscripció de la població a les demarcacions territorials parroquials, definides a partir d'un creixement important del nombre de noves esglésies o de refecció de les preexistents, que es veurà reforçada enormement a partir del segons terç del segle XI amb la irrupció de les sagreres.

Veiem al llarg del segle X i XI el desenvolupament d'un procés que porta progressivament a un reforçament de l'església com a element d'adscripció de la població, i alhora de control, que amb les sagreres arriba al seu màxim exponent territorial, contribuint a un procés de concentració parcial, tot i que intens, de la població.

És tant important el paper de l'església en la transformació de models d'assentament com el que juga en l'entramat ideològic dominant. No en va, tot i l'existència d'esglésies anteriors, el castell termenat s'acompanya de la construcció d'esglésies, sempre que es pot lligades a la fortificació, en contrast amb unes construccions eclesiàstiques anteriors sovint modestes però més lligades a una iniciativa de comunitat de poblament. És important el paper de les sagreres, però ho és també des d'abans la representació d'un poder que es manifesta escenogràficament amb el binomi castell- església, que culminarà territorialment amb la materialització de la sagrera però, especialment, amb l'extensió a tot el territori de l'adscripció de la població als termes parroquials. Un fenomen que no és aliè en absolut als canvis que simultàniament s'estan produint en les estructures socials, en el poder polític i en la situació econòmica⁴¹, que es manifesta també en el contrast en la distribució territorial entre les àrees de predomini de la sagrera (a l'esquerra del Llobregat) i del castell termenat i encastellament en les etapes inicials (a la dreta del Llobregat).

En definitiva, la coexistència dels dos models (castell termenat -amb processos d'encastellament- i sagrera), tot i els pretesos valors de protecció de la població pagesa i dels seus bens, no entra en contradicció sinó que conflueix en una

---

41

El context d'aquesta expansió constructiva ja va ser analitzat detalladament per Pierre Bonnassie (BONNASSIE: 1979, Vol. I pàgs. 419-424 i Vol. II pàgs. 392-403) que ens ofereix una detallada informació sobre els llogats destinats a les obres de construcció d'esglésies en tot aquest període.

finalitat última d'implantació de mecanismes de control de la població fins a les hores inexistents i donar-los l'articulació adequada per respondre al nou model de relació social, política i econòmica que s'ha establert.

Els espais urbans

A l'iniciar aquest apartat cal fer algunes puntualitzacions per emmarcar adequadament el significat del títol que li hem donat. Urbà és interpretat habitualment com a contraposat a rural; associat a ciutat. Aquí no volem parlar estrictament i únicament de ciutat, que també ho farem, sinó d'aquells espais que per l'activitat humana que s'hi porta a terme es caracteritzen per una agrupació d'edificacions, destinades a diverses funcions, però que conviuen amb altres que majoritàriament són lloc d'hàbitat. És a dir, ens referim a la ciutat, però també a altres tipus de nuclis o agrupacions que ara podríem considerar molt allunyades del nostre concepte no ja de ciutat, sinó simplement del de poble.

El període que estudiem presenta un ventall notable dins del que aquí definim com a espais urbans, que s'articulen de maneres molt diverses i que es transformen en el temps o fins i tot fracassen. Que neixen de nou, o se superposen a situacions preexistents.

La documentació no és muda al respecte, però tampoc resulta explícita en molts casos. Pel que fa a l'arqueologia les intervencions urbanes que ens permetin coneixements detallats en la cronologia que ens afecta a nosaltres són limitades. Però la combinació de les fonts documentals, amb les dades arqueològiques procedents d'excavacions i l'estudi de les trames urbanes, de forma combinada, aporta una certa llum al respecte.

La terminologia de referència a espais urbans que trobem a la documentació és limitada: ciutat, urb, suburbi, burg, lloc, parròquia i mercat. Els tres primers termes impliquen per definició un conglomerat d'edificacions articulades en un espai; lloc i parròquia poden no implicar-ho necessàriament a l'igual que mercat, tot i que sembla que en aquest cas acaba actuant com a catalitzador per a la formació de l'agrupació urbana.

Ciutat i urb apareixen a la documentació com a sinònims. No hi ha cap escletxa per pensar en cap diferenciació. Però s'aplica a llocs molt concrets i limitats: Barcelona, Olèrdola i Mataró, que s'esmenta habitualment com a *civitas fracta*. Aquestes són totes les mencions pel territori del comtat de Barcelona.

Començarem per aquests tres llocs, al que hi afegirem el cas d'Egara / Terrassa, que no ens apareix en la documentació sota cap menció de referència urbana, tot fent observar la correspondència entre cada un d'aquests nuclis urbans i l'existència al seu entorn d'una demarcació territorial que apareix clarament identificada en la documentació i que hem comentat detalladament al capítol 8.

Ja en la primera documentació el 801 (ABADAL: 1926-1952, pàg. 399) Barcelona s'esmenta sota la consideració de ciutat. Un espai urbà no massa extens en relació al model romà al qual deu el seu origen, però sí que destacat en el context carolingi. Una ciutat que, com hem vist a l'apartat 6.2, ha transformat la seva topografia interna originària, però que manté un sòlid perímetre murat d'entitat singular en l'existència del qual s'ha volgut veure la raó de la consolidació com a capital, en una interpretació segurament una mica exagerada o simplificadora.

Per aproximar-nos a la identificació de l'estructura urbana i a la comprensió de la seva dinàmica ens hem valgut de l'anàlisi de les referències toponímiques registrades a la documentació per tal de generar un arbre toponímic (figura 96) que trasllada la imatge de com s'estan configurant l'espai urbà i l'àrea del seu entorn que, com veurem, té especial rellevància. Dues figures més, la 97 i la 98, ens permeten una visió global del Pla de Barcelona amb indicació dels principals topònims i elements de la xarxa viària, i una visió de detall de l'àmbit urbà definit per les muralles i les edificacions al seu entorn.

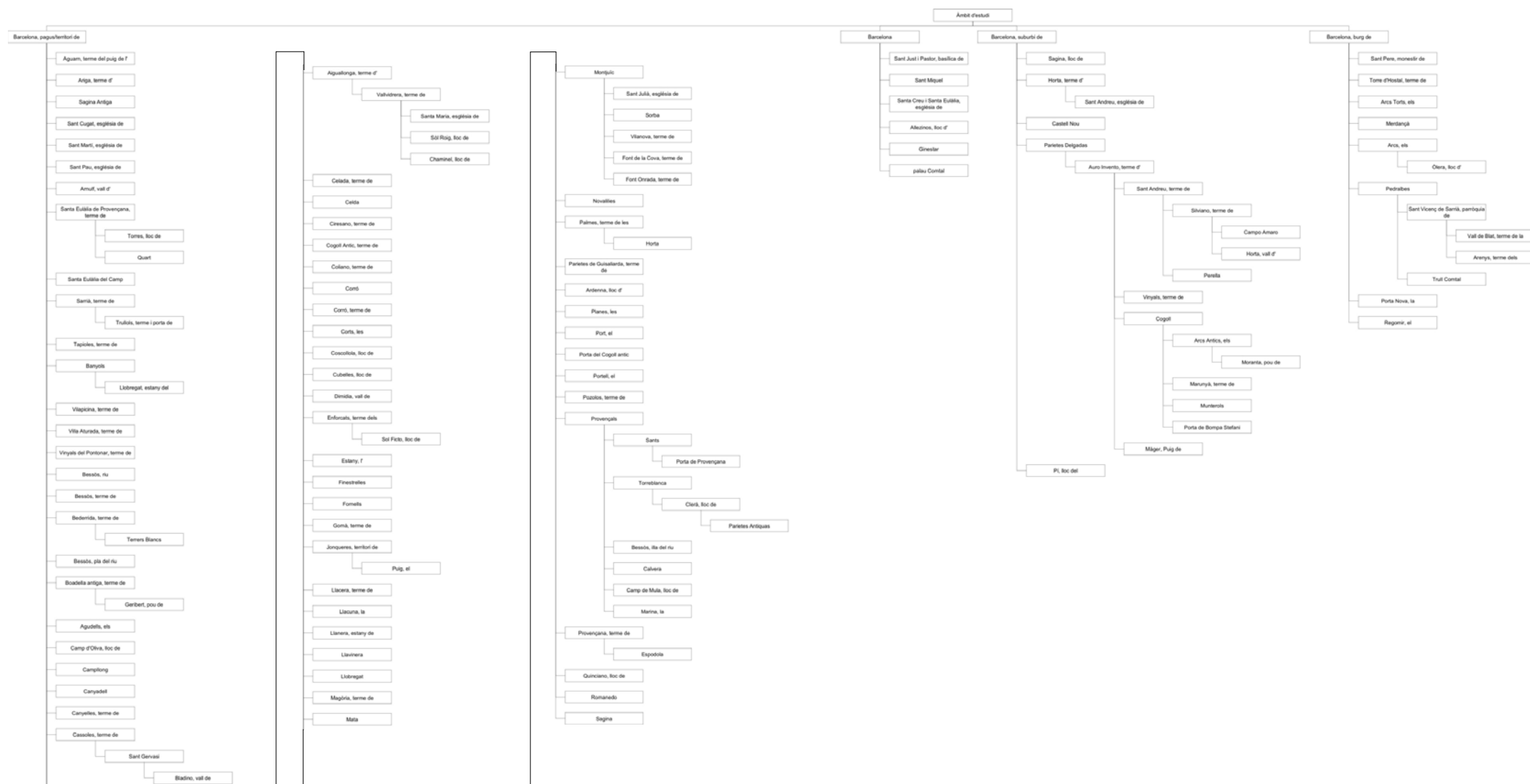
Si prenem com a punt de partida l'arbre toponímic, que agrupa un total de 143 topònims i representa les relacions jeràrquiques establertes entre ells d'acord amb les dades que proporciona la documentació, observarem que aquest identifica un primer àmbit genèric que apareix sota la menció de *pagus* o *territori* de Barcelona, ambdós comentats al capítol 8, un segon que fa referència explícita a l'àmbit murat (trobem mencions del tipus “a la ciutat de Barcelona”, “dins les muralles de la ciutat”, etc.), i tres més que veurem que no refereixen necessàriament àmbits diferenciats i que utilitzen els mots *suburbio*, *burgo* i *barrios*.

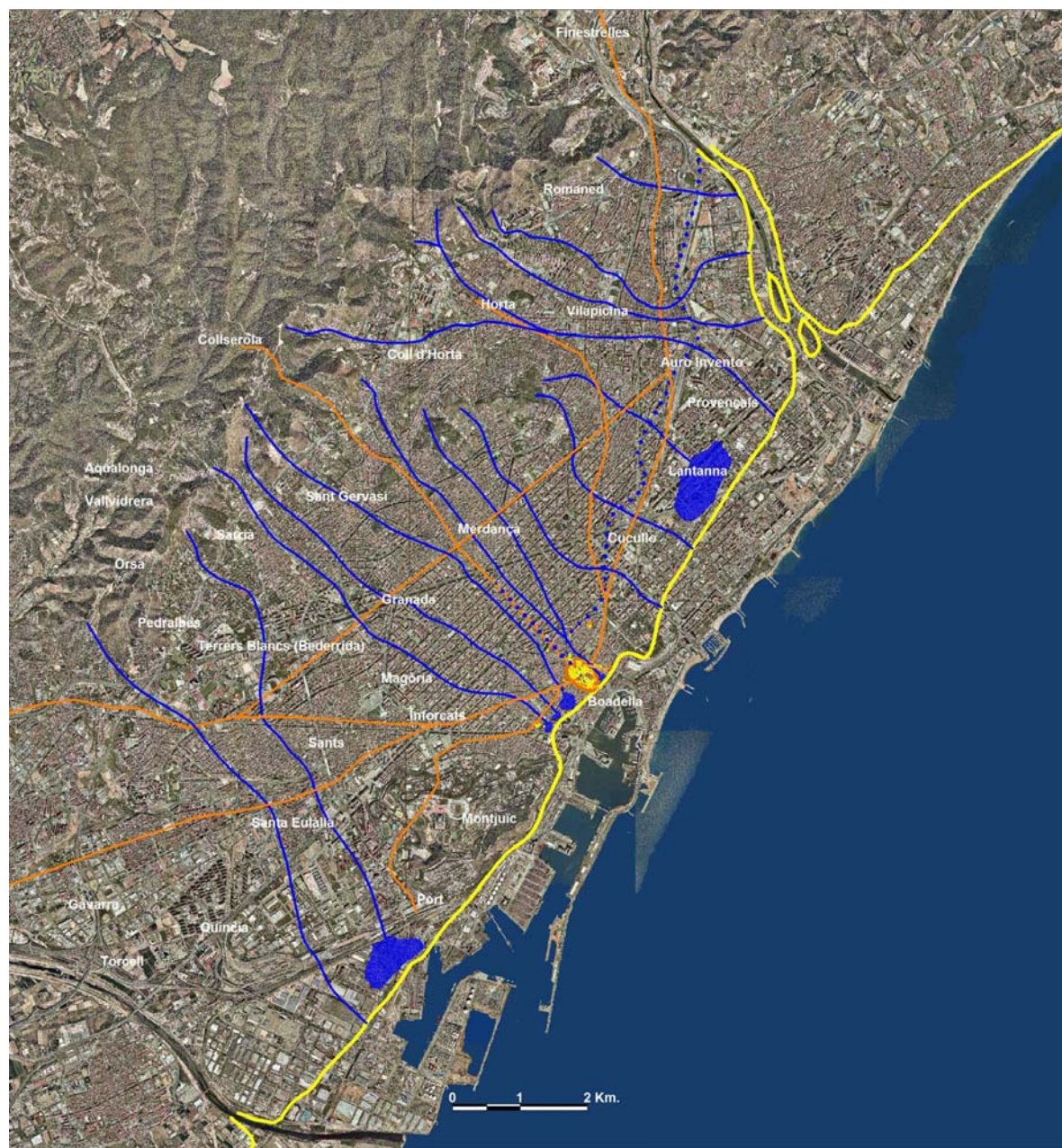
Si ens centrem primerament en l'espai urbà de Barcelona definit pels límits de la muralla, sobre el qual tenim escasses referències documentals anteriors al 985 (del total de 4297 UT identificades solament el 5,65% són anteriors a aquesta data i no pas totes relatives a l'espai urbà), observem una clara diferenciació entre l'ocupació de les parts situades per sobre i per sota de l'antic *cardo maximus* de la trama urbana romana. De fet els centres de poder a la ciutat, representats per la catedral, que manté l'emplaçament del conjunt paleocristià, i el palau comtal documentat des del 924 però d'existència anterior, se situen al quadrant nord definit pel *cardo* i el *decumanus maximus*. Aquest i el quadrant oposat, a l'oest del *decumanus maximus*, sembla que aglutinen la major part de les cases i amb una densitat superior a la que presenta l'altra meitat de la ciutat, on les edificacions es presenten disperses i amb grans espais destinats a camps i horts entre elles, tot i que amb una tendència a la concentració al llarg del *decumanus màximus* que apareix a la documentació el 1020 com a “*calle que pergit ad castrum Regomir*”. Tot i la dificultat per aconseguir una ubicació topogràfica concreta de les referències documentals dins la ciutat, serà precisament aquest sector el que

Figura 96

Diagrama representant l'arbre toponímic del Pla de Barcelona i les relacions jeràrquiques entre els topònims, generat a partir de la informació documental.

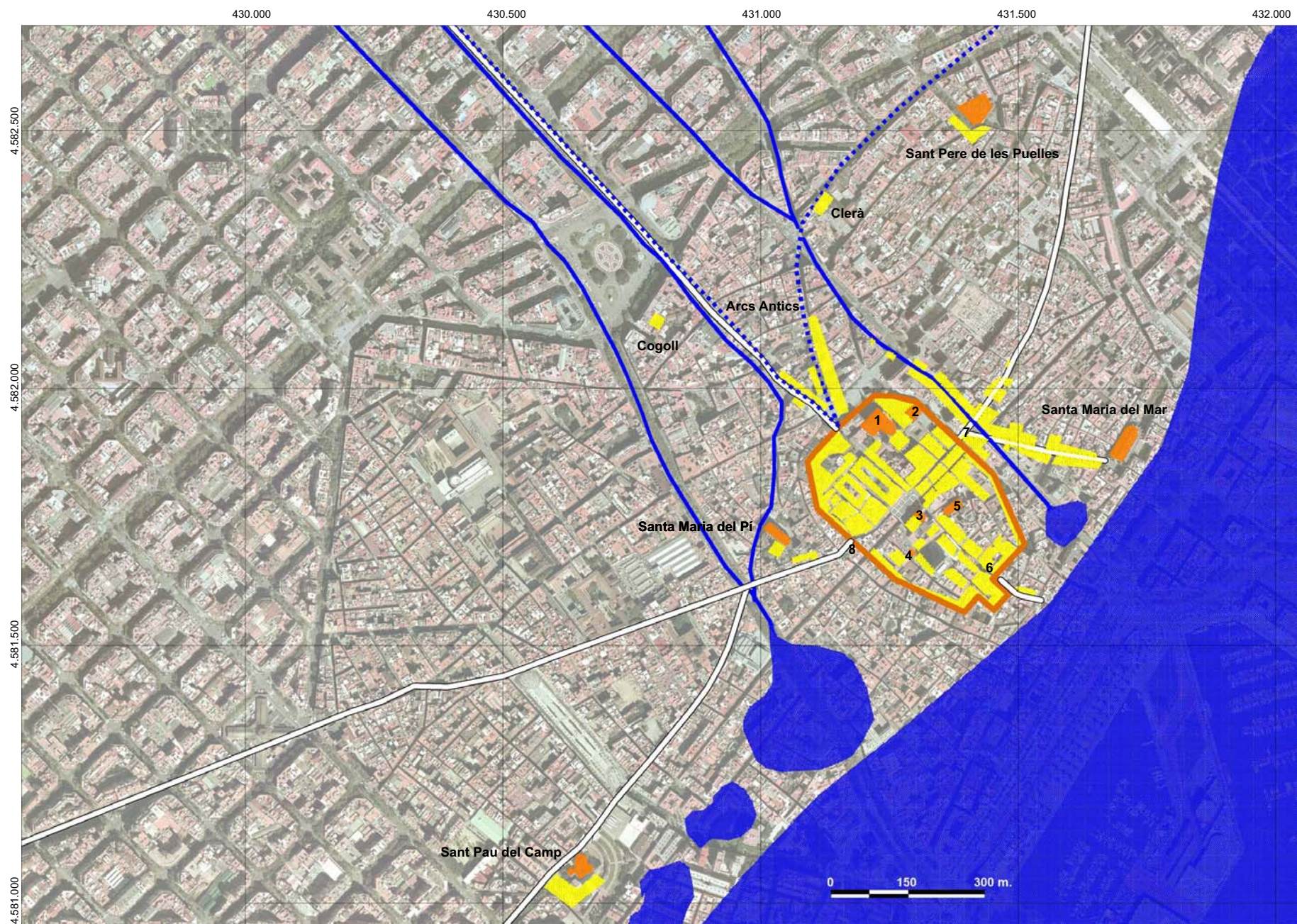

Mapa del Pla de Barcelona amb l'estructura hidrogràfica, els principals topònims i elements de la xarxa viària i la reconstrucció de la línia de costa entre el Bessòs i el Llobregat, entre els segles X i XI, superposat a l'ortofotomapa de l'estructura urbana actual.

(Fonts: Palet: 1997; BANKS: 1980 1990; DD.AA: 1992, Vol. XX; CABRÉ: 1989)

Figura 98

Mapa de l'entorn de Barcelona amb l'estructura hidrogràfica, els principals topònims i elements de la xarxa viària, l'es àrees edificades i la reconstrucció de la línia de costa, entre els segles X i XI, superposat a l'ortofotomapa de l'estructura urbana actual.

(Fonts: Palet: 1997; BANKS: 1980 1990; DD.AA: 1992, Vol. XX; CABRÉ: 1989)

- 1 - Catedral
- 2 - Palau comtal
- 3 - Església de Sant Jaume
- 4 - Església de Sant Miquel
- 5 - Església de Sant Just i Pastor
- 6 - Regomir
- 7 - Castell Vell
- 8 - Castell Nou

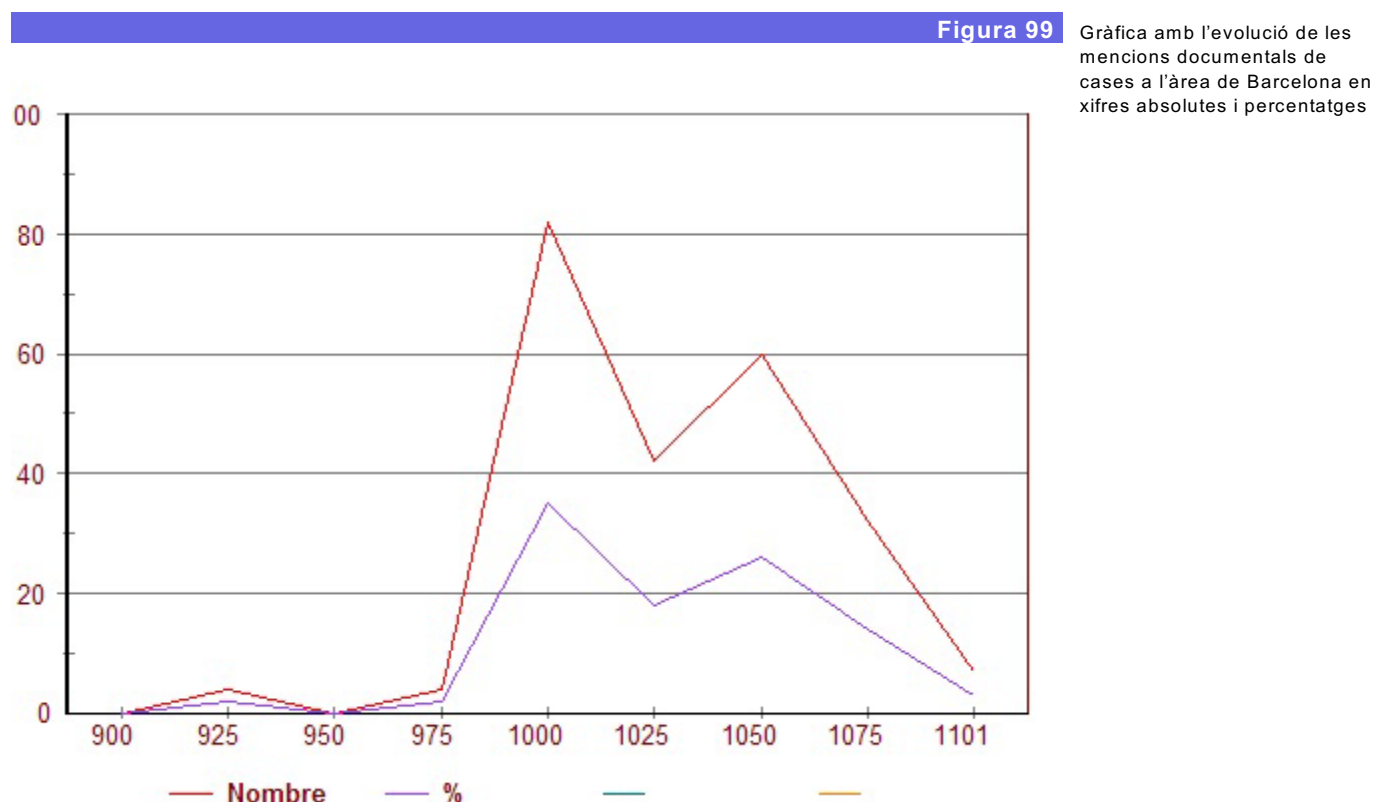

presentarà una major activitat entre el 985 i el 1000, el que porta a refermar la suposició que era l'espai que ofería més possibilitats d'edificació.

De totes maneres, fa l'efecte com si el paper de les muralles fos menys rellevant del que podria semblar ja que sovint es presenten com a suport dels habitatges que es basteixen adossats, tant a la part interior com exterior, i fins hi tot són en alguns casos parcialment buidades per aconseguir espai creant algunes *speluncas* artificials.

El mateix desenvolupament dels espais que apareixen sota la denominació de *suburbio*, *burgo* i *barrios* fent referència a les zones contruïdes fora de l'àmbit murat posen de relleu una dinàmica constructiva que poc té a veure amb una percepció defensiva de la muralla. Cert que el 985 aquests espais van patir amb força els estralls, però el nucli de la ciutat tampoc en va sortir pas indemne.

La topografia urbana sembla posar de relleu l'existència d'una distribució de la propietat que segurament dificulta la densificació a l'interior de la muralla i afavoreix la ubicació del poblament fora del recinte. Una topografia que, amb els seus alts i baixos, mostra una ciutat especialment dinàmica cap a l'entorn de l'any 1000 i el 1050, tal i com es mostra a la gràfica de la figura 99.

Aquest dinamisme s'expressa tant a l'interior urbà, com especialment als nuclis que creixen immediats a la muralla i en bona part també a tot el conjunt del territori de Barcelona. Així el sector del Regomir, el de Santa Maria de les Arenes (després del

Mar) i la zona de la riera de Merdança articulen una extensa formació urbana. Igualment succeeix a la sortida nord de la ciutat, on els traçats dels antics aqueductes serveixen en bona part com a suport a un nombre considerable d'edificacions. També, tot i que amb menor incidència, es forma un nucli a la sortida de ponent. I en tots els casos cal prendre en consideració la presència d'esglésies que testimonien si no l'antiguitat dels agrupaments d'habitatges, sí ja una presència important de poblament tot i que fos inicialment dispers. Santa Maria del Mar i Santa Maria del Pí s'edifiquen dins el darrer quart del segle X.

Dins la ciutat, a part de la catedral, les esglésies de Sant Miquel, de Sant Jaume i de Sant Just i Pastor es daten cap a mitjanç del segle X. Més enllà de la ciutat i les agrupacions urbanes immediates, el territori de Barcelona mostra indicis d'un dinamisme equivalent si considerem les referències documentals i la presència de les esglésies: Sant Joan d'Horta (965), Santa Maria de Provençals (986), Santa Maria de Vallvidrera (987), Sant Gervasi de Cassoles (987), Sant Andreu de Palomar (966), Sant Genís d'Agudells (986), Sant Vicenç de Sarrià (986), Santa Eulàlia de Vilapicina i Santa Maria de Sants (datables ambdues dins el segle X). Cal afegir aquí el cas de Sant Julià del Montjuïc (anterior al 986), sens dubte relacionada amb un nucli de poblament més allunyat de la ciutat, però que tindrà una importància destacable vinculada a la zona anomenada del Port.

És difícil parlar de la densitat de població en relació amb aquesta evolució urbana. Ja hem vist al parlar de la ciutat a l'antiguitat tardana com segurament cal pensar més que en una davallada demogràfica en un canvi en els usos espacials que generen un esponjament de l'hàbitat a l'interior de les muralles. Una situació que perviu durant tot el segle X i bona part de l'XI, tal i com hem vist. La muralla i sobretot la trama urbana romana no semblen determinar de manera especial la configuració de la ciutat. El desplaçament de la centralitat cap a la zona de la catedral, ja des d'època paleocristiana, es veurà reforçada amb l'emplaçament del palau comtal, de manera que la nucleació es configura a la meitat de l'àmbit murat més immediat. La resta de les edificacions es configuren de forma similar tant a l'interior com a l'exterior, seguint bàsicament la xarxa viària o elements equivalents com el traçat dels aqueductes, el que els dona una articulació línia. Així ho veiem als diversos nuclis externs a la muralla i a la zona del Regomir, tant a l'interior com a l'exterior de la muralla.

La resta d'espais d'hàbitat del Pla de Barcelona sembla més aviat que no poden ser considerats urbans. Cal parlar de poblament dispers, enquadrat en diferents territorialitat que es van definint progressivament i que es defineixen finalment amb més força a partir de les esglésies. La seva nucleació, en general, serà posterior; en algun cas vinculat al fenomen de les sagreres.

Un cas a part segurament serà el de la zona del Port, però no tenim dades que ens permetin anar més enllà de la suposició. L'existència del castell i l'església en

aquest cas semblen assenyalar clarament cap a la necessitat de control sobre un espai que havia de ser bàsic en la dinàmica econòmica.

En conjunt, doncs, el segle X i especialment la segona meitat, i l'XI ens mostren períodes que necessàriament es corresponen amb dinàmiques econòmiques favorables que donen lloc a l'expansió urbana i a l'articulació del territori de la ciutat. Un procés que ha d'anar lligat necessàriament a l'increment demogràfic.

Lamentablement els aspectes que encara s'escapen al coneixement detallat són molts. La incidència de la presència musulmana a la ciutat i al seu territori es fa inidentificable per ara. El coneixement arqueològic de la ciutat altmedieval és igualment difícil. La incidència de l'acció humana en les transformacions i l'evolució de la línia de costa i la xarxa hidrogràfica solament s'apunta. Però el conjunt de les dades ens assenyalen unes tendències i uns models que caldrà contrastar amb els observables en altres indrets del comtat, tot i les particularitats que confereixen a Barcelona segurament l'única correspondència indiscutible entre el que es denomina ciutat i la que pot ser considerada pròpiament com a tal ja des de la seva antedecència. És l'únic cas dels que tractarem on hi ha una clara continuïtat urbana.

Olèrdola

Olèrdola és un indret destacat, que presenta senyals de poblament des de l'època neolítica i el bronze antic, amb continuïtat en època ibèrica i romana fins un abandonament que l'arqueologia situa a mitjans del segle I a.C. No tenim dades que ens permetin identificar-hi la presència musulmana, tot i que en aquest punt cal prestar atenció a les interpretacions plantejades per Ramon Martí en el sentit que estructures identificades com de fortificació romana situades al castell poguessin correspondre en realitat a elements musulmans (MARTÍ: 2003).

És del tot imprescindible fer referència a l'escassa atenció que un jaciment arqueològic d'aquesta importància ha merescut fins a dates molt recents, de manera que bona part de les dades arqueològiques, imprescindibles per a una comprensió detallada de l'evolució del lloc, són encara molt generals i parcials. Afortunadament des de fa uns anys aquest panorama ha començat a canviar però encara sense els recursos que cal estimar com a suficients per a un lloc que tant pot aportar al coneixement del període alt medieval. Aquest fet condiciona en molt el que podem dir sobre Olèrdola (BOSCH, MESTRES, MOLIST, SANABRE, SOCIAS: 2004) .

El primer esment documental data del 911, tot i que conegut a través de l'acta de

consagració de l'església de Sant Miquel del 992⁴². Des d'aquesta data les referències a Olèrdola es faran en les formes "*Olèrdola*", "*urb / ciutat d'Olèrdola*", "*terme d'Olèrdola*", "*castell d'Olèrdola*" o "*terme del castell d'Olèrdola*".

El conjunt d'Olèrdola ocupa una plataforma rocosa, a 358 metres d'altitud, d'una amplada que oscil·la entre els 100 i els 150 metres i una longitud lleugerament superior als 300 metres, que segueix de forma aproximada la direcció nord - sud.

L'accés a la plataforma és dificultós per tot el perímetre, a excepció del costat nord, que és on es concentra l'estructura de muralla que el fortifica més intensament i on s'obre la porta que dona accés al recinte. L'àrea emmurallada tanca una superfície de 3,5 ha., però el coneixement arqueològic que fins ara es té d'aquest sector sembla posar de relleu per a l'època medieval una ocupació parcial concentrada al terç nord, d'aproximadament 1,6 ha. En canvi, una superfície habitada major s'estenia a la part exterior de la muralla, formant dos braços, i que arribava a superar les 3,5 ha. En total, a finals del segle XI o inicis del XII l'àrea ocupada amb intensitat superaria les 5 ha.

L'església de Sant Miquel en cap cas presenta senyals d'estructurar una trama urbana al seu entorn i es presenta aparentment aïllada d'edificacions i envoltada de necròpolis, a mig camí entre la zona d'hàbitat i el castell, situat a l'extrem sud i més elevat de la plataforma.

Una segona església, la de Santa Maria, estaria situada a l'àrea de necròpolis coneguda com a *Pla dels Albats*, a l'àrea externa de la muralla, al nord-est. Cal dir que la identificació de les construccions visibles amb l'església de Santa Maria, documentada des del 992, és del tot hipotètica i deduida de la presència de les tombes i d'unes sòlides estructures pendents d'estudi arqueològic. Les restes visibles no permeten la determinació de l'ús de la construcció encara que sigui versemblant la identificació amb l'església.

Si ens situem en el context de la comparació de l'extensió de la zona d'hàbitat d'Olèrdola amb la que hem vist a Barcelona, tot i les evidents diferències, és indubtable que ens trobem davant d'un espai singular i que hem de considerar urbà en el sentit més pur del terme, sense paral·lel a la zona i en el moment històric (figura 100).

Malauradament les possibilitats que tenim avui per avui d'entrar en l'anàlisi detallada dels aspectes urbans d'Olèrdola són molt minses. Es fa evident una notable concentració de les edificacions, tant a l'interior del recinte murat com a l'exterior. Ens trobem davant d'un urbanisme compacte, que ofereix entre les

---

⁴² DEC, docs. 54 i 108.

392.000

392.250

Ortofotomapa de la zona d'Olèrdola,
amb indicació de les diverses àrees.

- 1 - Fortificació
- 2 - Església de Sant Miquel
- 3 - Pedrera
- 4 - Cisterna
- 5 - Porta de muralla
- 6 - Pla dels Albats

■ Zona Superior

■ Zona amb vestigis d'hàbitat medieval

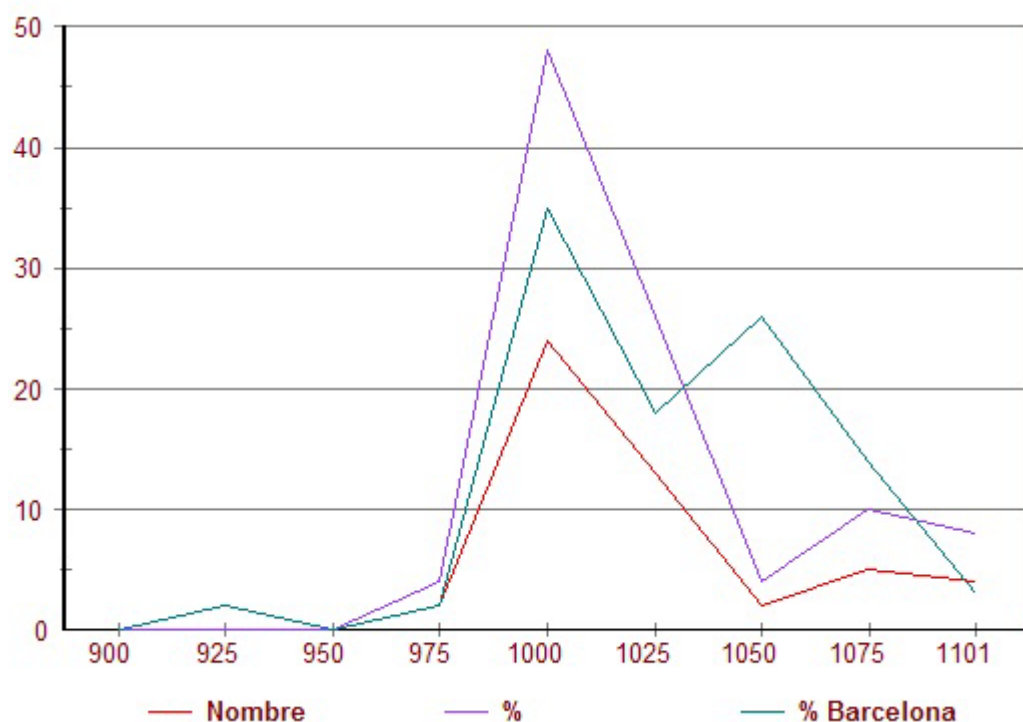

edificacions espais oberts que acullen horts, patis i corrals. Però de la mateixa manera que a Barcelona, s'observa una ocupació parcial dels recintes murats i, a la vegada, una expansió a les àrees externes.

La documentació ens resulta especialment opaca tant per entrar en detalls de l'estructura urbana com en relació a la de les cases. No s'hi endevina una presència generalitzada de mencions referides als espais d'hàbitat ubicats al nucli urbà d'Olèrdola. Les mencions identificades es refereixen més sovint als llocs d'hàbitat dispersos en l'àmbit del territori del castell d'Olèrdola, tot reforçant la percepció de la importància d'aquest tipus d'assentament. La informació que ens proporciona la gràfica de la figura 101 fa referència, per tant, a la dinàmica d'aquests assentaments i als de l'àmbit urbà conjuntament. Igualment que la de l'àrea barcelonina, presenta un ritme de creixement que assoleix un màxim a l'entorn de l'any 1000, amb un lleuger repunt entre 1050 i 1075.

Figura 101

Gràfica amb l'evolució de les mencions documentals de cases a l'àrea d'Olèrdola en xifres absolutes i percentatges, comparades amb el percentatge de Barcelona presentat a la figura 99

Alguns documents del Cartulari de Sant Cugat ofereixen una constatació de l'articulació urbana, amb cases que limiten amb altres cases, terres i carrers, disposen de sitges, vergers i corrals, que permeten endevinar una disposició intrincada d'edificacions i espais oberts, distribuïts al llarg de diversos carrers⁴³.

43

CSC, docs. 130, 213 i 259

Amb posterioritat a la data de definició del castell termenat, però testimoniant clarament una ordenació i explotació del territori anterior al 911, els documents esmenten cases, terres, camins i guals, torres, etc., als llocs de Santa Digna (des del 978), les Creus (977), la Granada (950), les Gunyoles (978), Santa Margarida (978), la Senabre (993), Vallmoll (975), Viladellops (976), Vitrà (976) i Pinells (951).

Tot i la migradesa de la informació, es palesa clarament la importància d'Olèrdola en l'estructuració territorial del comtat i en el control del poblament. No en va serà a partir del poder que li conferia Olèrdola que s'esdevindrà la revolta de Mir Geribert a mitjans del segle XI, ja fos amb la voluntat de convertir-se en comte de Barcelona, ja fos amb la de la creació d'un nou comtat, que de fet apareix en alguns moments a la documentació com a *comtat del Penedès*.

Malgrat el desconeixement del conjunt, Olèrdola es va incorporar aviat a un cert imaginari històriogràfic, especialment per la presència de les restes de muralla, la torre de fortificació identificada com a romana, l'abundància de tombes antropomorfes i la seva denominació com a ciutat. Un terreny adobat per a la visió històrica d'un món medieval i comtal que s'orienta a la recuperació de glòries pasades i a la construcció nacional.

Carolina Batet (BATET: 2005) ha glosat de manera impecable aquest procés i amb el mateix rigor analitza l'escassetat de les mencions documentals del qualificatiu *ciutat* en relació al de *castell*. *“El context històric dels esments d'Olèrdola com a ciutat és ben clar: apareix en documents de la cancelleria comtal procedents del Liber Feudorum Maior i, concretament, en algunes de les escriptures que, amb paraules de Pierre Bonnassie, segellen la ‘reconciliació de l'aristocràcia’ amb el seu comte, qui al seu torn reclama la senyoria eminent dels castells dels seus adversaris, entre ells el d'Olèrdola (Bonnassie 1981, 123-131). En aquest sentit, de la mateixa manera que Mir Geribert havia encapçalat el ‘partit dels feudals’, Olèrdola també apareix en aquests documents com la principal fortificació del Penedès, identificat amb les terres dels sediciosos. Per això, en esmentar-la com a ciutat, els textos reflecteixen més una consideració de preeminència política de l'indret i dels personatges que hi apareixen relacionats en el context històric determinat, que no pas una realitat urbanística ni, encara menys social, específica i diferent d'Olèrdola respecte de la d'altres castells termenats de les terres de la Marca, tant del Penedès com de bona part del comtat d'Osona, extensible a tota l'edat mitjana”* (BATET: 2005, pàg. 27).

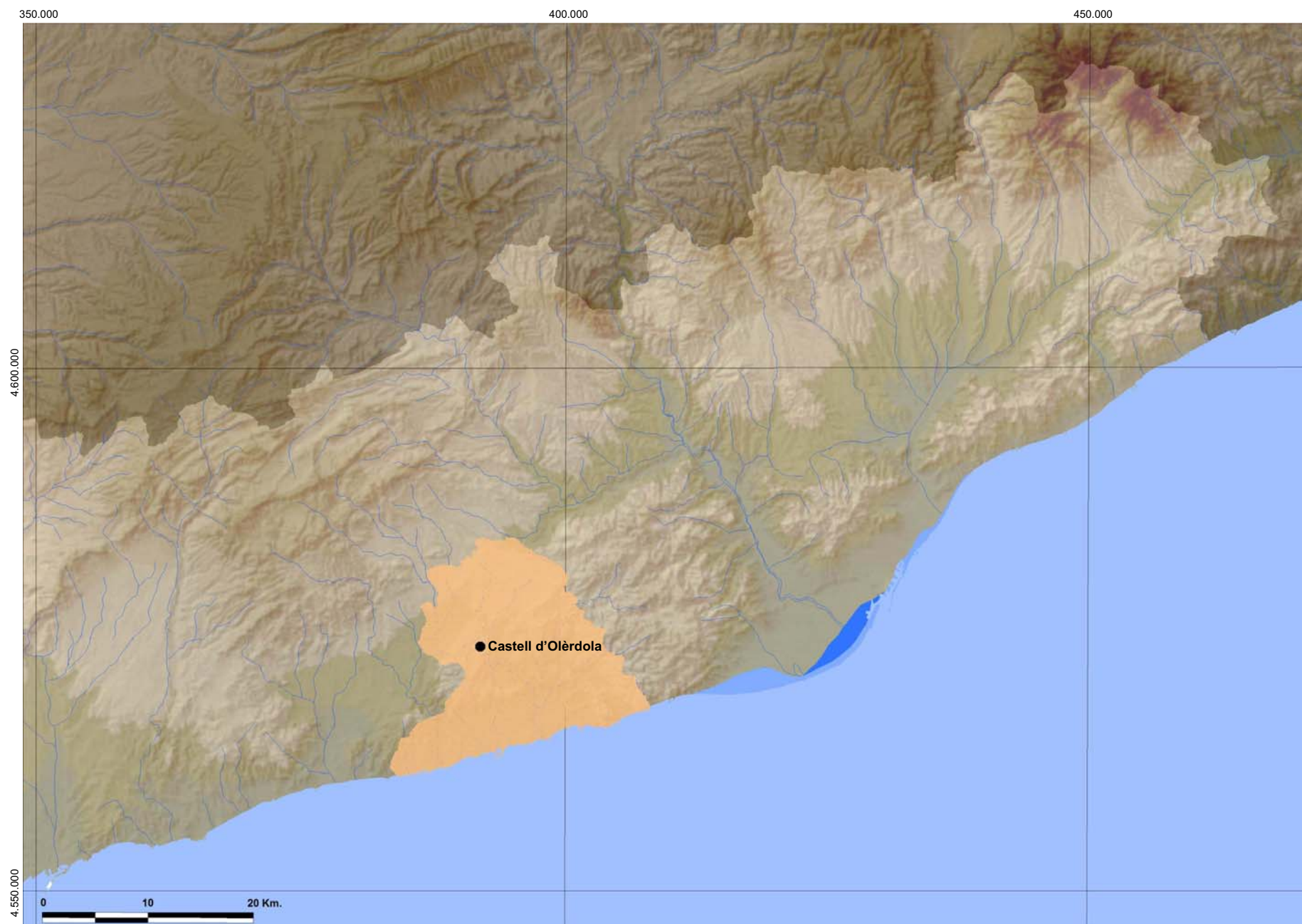
L'argumentació de Batet ens situa davant el repte de definir què és allò que s'entenia com a *ciutat* en el moment que Olèrdola és qualificada com a tal. Sense estar en desacord amb la seva interpretació que el mot respon a la *“preeminència política de l'indret”*, no compartim la negació que fa d'una realitat urbanística. És cert que les comparacions amb el cas barceloní aporten poca llum per les condicions de la situació precedent sobre les que s'articula Barcelona en

comparació al cas d'Olèrdola, però en canvi hi ha alguns trets característics que són comuns: la diferenciació entre un recinte murat i un àmbit de poblament extern; la diferenciació social dels ocupants d'un i altre espai o almenys del control predominant de l'espai murat per uns sectors socials determinats; la presència de muralla i alhora de fortificació; la presència de centres de culte coetanis a l'interior i a l'exterior del recinte murat. És cert que l'estructura de la trama urbana és pel demés radicalment diferent entre els dos casos a l'interior de les muralles, però la concentració de poblament i les seves dimensions s'escapen a la que podríem observar en altres castells, tot i identificant-hi un poblament encastellat i, en canvi, no desdiuen de la que presenten altres nuclis també identificats sota la mateixa denominació de ciutat, com el cas de Roda, a Osona, amb una superfície ocupada a l'entorn de les 2,5 ha (OLLICH, ROCAFIGUERA: 2001).

La preeminència política s'evidencia de forma més manifesta en la documentació en un moment històric molt concret, però no respon exclusivament a aquest context. La preeminència pensem que té un origen coincident amb l'inici de l'acció comtal sobre aquest territori i amb un intent d'organització i control que està programat i que no deixa massa lloc a la improvisació, on el castell ocupa un espai central, però on el comtat apareix articulat en territoris reiteradament identificats i definits per la documentació, com ja hem vist, i per els quals es crea o es potencia, almenys inicialment, un nucli de referència.

Per quina raó el punt seleccionat és Olèrdola? La documentació, i encara que en menor mesura també l'arqueologia, testimonien com hem vist un espai ocupat i estructurat, fet que deixa clarament a la vista que l'ocupació no és pas recent. La informació documental palesa un procés de "formalització administrativa" d'una situació preexistent que interessa als nous poders que actuen sobre el territori i la població i que progressivament en prenen el control. La documentació i la toponímia que conté posen de relleu l'existència ja de temps d'una explotació organitzada del territori, amb una especial concentració a la zona de Vallmoll, propera al nucli actual de Vilafranca del Penedès i amb un poblament dispers nombrós en altres indrets.

Abans de l'inici d'aquest procés, a voltes denominat expansió, ocupació o reconquesta, el territori que correspondrà a Olèrdola en el moment que es defineix explícitament en la documentació, és ja ocupat; a la plana del Penedès i al que ocuparà el nucli poblacional. Uns assentaments que responen a les estratègies d'explotació dels recursos que hem apuntat anteriorment, tal i com testimonien els estudis pol·línics, on conviuen una importància creixent de la ramaderia des de l'antiguitat tardana i l'activitat agrícola. Olèrdola se situa en un indret clau en relació a les vies pecuàries, a les pastures de l'àrea de muntanya i a les zones humides que cal considerar favorables per a la pastura i, també, per a l'agricultura.

Delimitació del territori del castell d'Olièrdola i situació en relació al territori del comtat de Barcelona.

(Fonts: MUNTANER, 1995; BATET, 2005)

Pensem que no es pot separar la peculiaritat de les dimensions i estructura urbana d'Olèrdola de l'especificitat que presenta el territori que se li atribueix com a castell termenat. Mentre l'extensió tipus per als diversos castells termenats documentats a la zona fins l'any 1000 se situa en un ordre de 60 a 70 Km², a Olèrdola se li adjudica un territori que supera els 300 Km² (figura 102).

És cert que l'inici del decliu d'Olèrdola serà relativament primerenc, però no desdii cronològicament del que hem vist en relació als assentaments encastellats quan hem parlat dels castells en aquest mateix capítol. Segurament en aquest cas concret els esdeveniments posteriors a la revolta de Mir Geribert actuaran com a desadencadenants d'un procés premeditat d'afebliment, però això alhora ens ratifica la consideració del lloc com a ciutat per la seva importància inicial i el fracàs, o si es prefereix la superació, d'un model d'assentament que, ja ho hem vist i ho reiterem, es veu superat per un de nou de dominant que situa la seves preferències en les terres més planeres, fins a les hores ocupades per un poblament de tipus força dispers.

Mataró

Aquest és el tercer indret que apareix en la documentació esmentat sota el qualificatiu de ciutat. Malgrat això, pensem que presenta una notable diferència en relació a les dues anteriors i que el mot recull més la pervivència o el reconeixement d'una situació anterior que la correspondència amb el cas de Barcelona o Olèrdola. La mateixa manera de referir-s'hi a través de la forma *civitas fracta*, que ha estat motiu de diverses interpretacions i que conviu amb la denominació de *vila de Matarone*, sembla que ho confirmaria. La lectura de *civitas fracta* com una referència a la divisió eclesiàstica del seu territori no sembla massa sòlida si ens atenem a la presència del mot *fracta* a la documentació en referència a altres indrets propers, especialment al Vallès, on sense cap mena de dubte no tindria pas aquest significat, sinó més aviat l'evidència de l'existència de runes.

Per tant, hem de pensar en un conjunt urbà enrunat, però perceptible, que per aquesta mateixa raó rep aquesta denominació però, en canvi, no incorpora cap referència a la seva denominació antiga. Possiblement la proximitat de Barcelona contribuirà al fet que no es desenvolupi en aquest indret cap conjunt urbà a l'estil del que hem vist a Olèrdola, pel territori del Maresme, ni en el lloc que ocupava la ciutat romana ni en un altre d'alternatiu. El desenvolupament urbà que registrem se situa de plè en el model de les sagreres, que comentarem des del punt de vista estructural posteriorment (DD.AA: 1992, vol. XX, pàgs. 491-493; CERDÀ i GURRI: 2000; LLOVET: 2000).

Més complex és el cas d'Égara / Terrassa. Els dos topònims, de fet, corresponen a elements espacials diferenciats, tot i que constantment imbricats. Dels documents estudiats, en el 15% dels referits a Terrassa es fa menció conjuntament a Égara.

Dels dos topònims, Égara és el més antic ja que prové de la denominació que rebia el municipi flavi que es documenta clarament per l'epigrafia (MAYER i RODA: 1984). Un municipi que es presenta com a singular ja que ara per ara l'arqueologia no ha posat a la llum cap estructuració urbana d'aquesta època, mentre que sí que ho ha fet de nombroses vil·les de considerable importància i riquesa. Tot fa pensar que Égara, malgrat el seu estatut municipal, no s'articulava a partir d'un espai urbà sinó més aviat com a centre de referència d'un seguit de vil·les que se situen dins el seu territori, tal i com ho han argumentat Alberto Prieto (PRIETO: 1997) i Gemma Garcia i Oriol Olesti (GARCIA i OLESTI: 1999). Quina forma prenia aquest centre és quelcom que ara per ara ens és desconegut, tot i que sembla que podria ocupar una àrea propera on després s'establirà la seu episcopal.

El topònim Égara reapareix a la documentació a partir de la creació de la nova seu episcopal a partir del 460. Una diòcesi que incorpora novament la singularitat tant per la seva proximitat a la de Barcelona com per la creació en un espai que manté la inexistència d'un nucli urbà de referència. Les raons de la seva creació han estat objecte de nombrosos debats, a les que cal afegir els referits a la delimitació del seu territori, que ens és desconegut. Joan Soler (SOLER: 2003) ha estudiat detalladament el tema i a diferència d'altres autors s'inclina per un àmbit dicesà força limitat que no abastaria el que hem identificat com a territori del Vallès a partir de les fonts documentals, sinó que més aviat es diferenciaria d'aquest i es correspondria, seguint al mateix autor, amb el que després serà el que s'adjudica al castell de Terrassa. El territori del Vallès i el de Terrassa serien, així, dues coses diferents. De fet, tal i com assenyala aquest autor, les associacions de Terrassa al Vallès són mínimes en la documentació⁴⁴, el que fa pensar certament en l'existència d'una percepció territorial diferenciada, que potser és heretada de la pervivència de la territorialitat que havia estat adjudicada a la diòcesi, tot i que costa d'entendre el sentit i la viabilitat d'una seu episcopal de base territorial tant minsa, especialment quan s'observa la riquesa i la potència del conjunt episcopal, tal i com estan posant de relleu els estudis arqueològics recents (GARCIA, MORO i TUSET: 2003).

La peculiar relació entre les seus episcopals d'Égara i Barcelona sembla que seguirà sent una constant en les relacions posteriors entre Terrassa (*Terracium*

44

Solament n'hem localitzat dues entre la documentació aplegada al diplomatarí del monestir de Sant Llorenç de Munt (PUIG, 1995), corresponents als documents 102, datat el 1001, i 127, datat el 1009.

castellum) i la ciutat de Barcelona. L'article esmentat de Joan Soler (SOLER: 2003) planteja un seguit d'hipòtesis i d'interrogants que propicien un avenç fèrtil de la recerca, que no deixa amb tot de ser complexa. Ègara desapareix com a referent toponímic central en benefici de Terrassa i mentre la seu episcopal no es restaurarà, la documentació dibuixa una relació peculiar entre Terrassa i Barcelona, que no tindrà cap tipus de paral·lel amb el que hem vist per Olèrdola fins a cronologies posteriors on es parla fonamentalment ja del *kastrum Terracense*.

El desmantellament del domini visigot pels musulmans no sembla pas que comportés la destrucció ni d'edificis ni de l'articulació dels mecanismes de control administratiu exercits des de l'església. El més que probable respecte a la seu egarenca no seria pas el primer exemple que veuríem d'aprofitament de mecanismes precedents que resulten eficaços al nou poder dominant. Contràriament el poder carolingi sembla tenir clarament dibuixada des del primer moment l'extinció de la seu episcopal en benefici de la de Barcelona, però mantenint un interès especial per un indret estratègic on basteix una fortificació o potser n'aprofita una de preexistent. Pensem en aquest cas que el topònim Terrassa l'hem d'interpretar com a anterior a la presència carolíngia. Es fa difícil pensar que el topònim Ègara sigui ràpidament substituït per Terrassa, tot i la possible *damnatio memoriae* de la seu episcopal a la que fa referència Soler (SOLER: 2003, pàg. 86). El fet és que en la documentació posterior reapareix Ègara i ho fa en relació i dins el terme de Terrassa. Veieu a la figura 103 la situació del conjunt episcopal i del castell de Terrassa.

Quin és el lligam Barcelona-Terrassa? És clar ja des del primer moment que el lloc juga un paper preferent i estratègic, però per quina raó? Des de la presa de Barcelona el lligam no és en base a l'antiga organització episcopal. Hi ha altres raons i pensem que, malgrat la diferenciació que hem observat anteriorment entre el territori de Terrassa i el Vallès, el lligam no és doble sinó triple: Barcelona-Terrassa-Vallès.

Hem vist abans, i ho refermarem posteriorment, el nivell d'estructuració del problema i d'explotació del territori que presenta el Vallès que havia de ser clau en l'economia del comtat que neix el 801, que limita el seu àmbit a la línia del Llobregat, i de Barcelona. Sigui amb un lligam tant estret com el que proposa Soler en el seu treball o no, el cert és que la relació Barcelona-Terrassa es clarifica si es contempla des de l'anàlisi orogràfica.

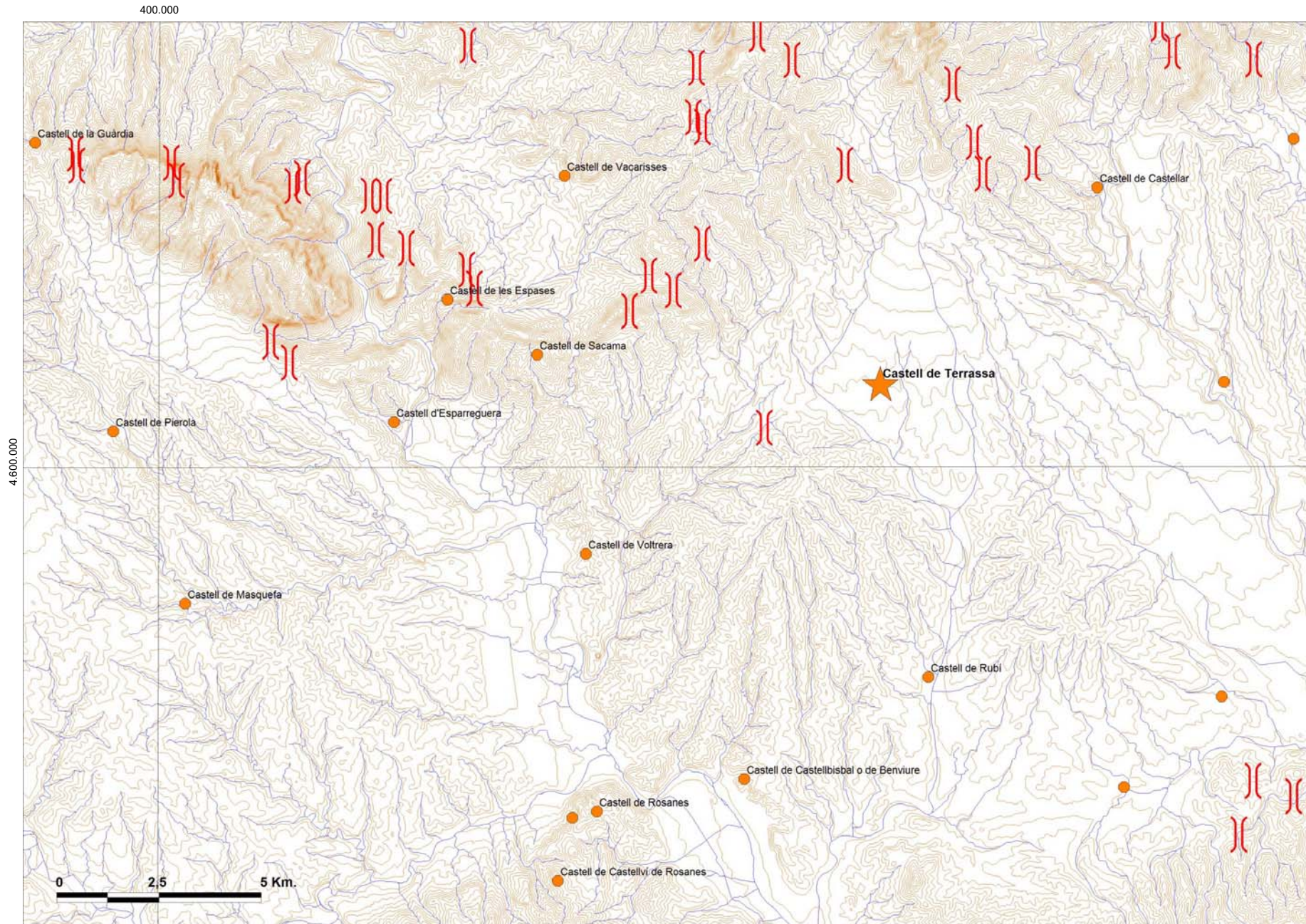
No és secundari ni anecdòtic que les investides provinents de Lleida el 856, protagonitzada per Mussà ibn Mussà, a les hores governador de Lleida, i el 912 per Muhàmmad ibn 'Abd al-Màlik at-Tauíl, comportessin el saqueig i la destrucció del castell de Terrassa (BALAÑÀ: 1997, pàg. 32). És un cop estratègic en un punt vital per a la supervivència del comtat que es palesa segurament en els rèdits obtinguts en el saqueig.

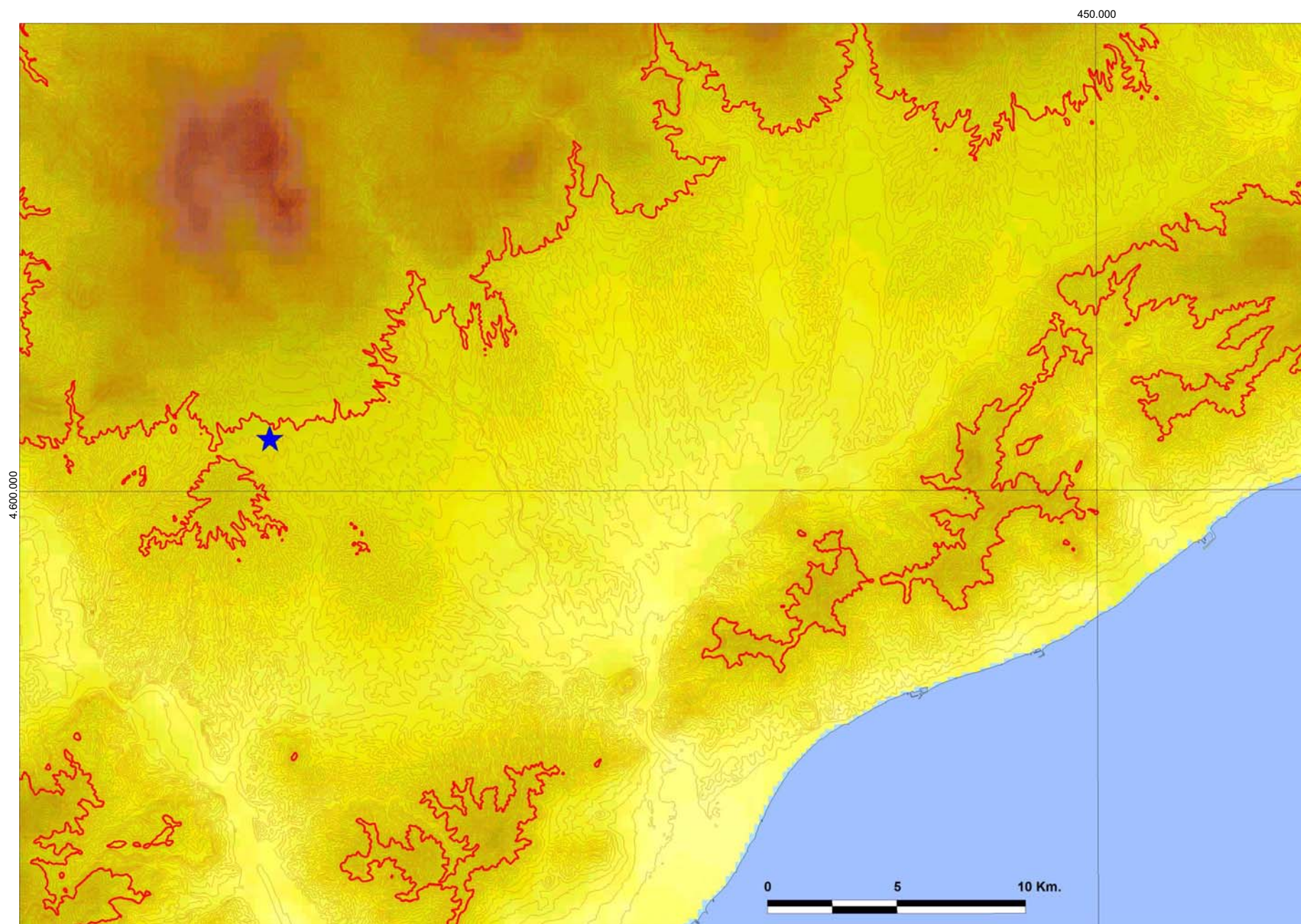
Ortofotomapa del centre històric de Terrassa, amb indicació de la situació del nucli episcopal d'Ègara (1) i del castell de Terrassa (2).

Mapa topogràfic de l'entorn de Terrassa, amb indicació de la disposició de les fortificacions properes en relació a les zones limítrofes amb les actuals comarques del Bages i el Baix Llobregat i amb indicació de la distribució dels topònims referits a colls.

Mapa topogràfic de l'entorn de Terrassa i del Vallès, amb indicació de la situació del castell de Terrassa i de la seva visual, amb la cota de referència 300.

La figura 104 ens presenta el mapa topogràfic de la zona de contacte de l'àrea de Terrassa amb els actuals territoris de les comarques del Baix Llobregat i el Bages, força propers als límits del comtat en dates com les que ara ens interessin. Segurament Terrassa no és una gran fortificació ni ocupa un punt estratègic per si mateixa, però sembla definir-se com el centre que articula a l'hora el control del territori que s'estén cap a l'est (el Vallès pròpiament dit que s'identifica més clarament en la documentació de l'època) i l'accés a la zona des del nord i oest. Els castells de Castellar, Vacarises, Espases, Sacama, Voltterra, Castellbisbal i segurament el Papiol, no són aliens a aquesta funció de control.

El mapa de la figura que comentem ens permet observar la distribució de les fortificacions esmentades, la seva relació amb l'orografia i la disposició dels topònims que ens identifiquen llocs on es manifesta el topònim *coll*, evident indicatiu de punt de pas en indrets de relleu més complex. Apareixen tots perfectament coberts de forma estratègica, de la mateixa manera que es controla l'accés des del Baix Llobregat, Penedès i Anoia. Una relació territorial que la xarxa de comunicacions actual desvirtua però que històricament ha estat fluïda a través del pas del Cairat, a Esparreguera i controlat pel castell de les Espases i des de l'actual Olesa de Montserrat pel de Sacama; del qual de Sant Hilari a Abrera, sota el castell de Voltterra; a través de l'antic traçat de la Via Augusta, controlat pels castells de Beniuere i Rubí. Si aquest conjunt de castells es va bastir de forma immediatament posterior a la presa de Barcelona el 801 o si van ser la resposta als estralls d'alguna de les escomeses musulmanes posteriors no ho sabem, però el cert és que la disposició i les característiques de les fortificacions, que es diferencien en alguns aspectes de les que veurem després al Penedès, ens fa pensar en una data d'edificació primerenca. Creiem que és a aquest període que correspon la denominació de *Terracium castellum*. Quan ben entrat el segle X la documentació parla ja exclusivament del *castrum Terracense* segurament la funció primigènia que s'havia atribuït a aquest complex defensiu ha passat a segon terme com a resultat del nou panorama que es va definint.

La diferenciació entre els quatre llocs tractats fins aquí és evident, però també hi ha elements comuns que es defineixen en la seva evolució. D'entre els quatre, Barcelona presenta una singularitat clara i és l'únic on es documenta un pes significatiu de l'antecedència en l'estructuració dels espais urbans altmedievals. No passa el mateix en el cas de Mataró, on els precedents romans han jugat un paper gens determinant i on el decliu de la ciutat fa que la incidència sobre el territori immediat sigui pràcticament irrellevant i on el pes de la proximitat barcelonina exerceix una forta centralitat. Des del moment de la presa de Barcelona el 801 és clar que la ciutat, per definició i de forma pràcticament exclusiva, és Barcelona. Una Barcelona que, insistim, és viable gràcies al rerapaís que té al Vallès i que cal preservar adequadament. Aquesta seria la funció de Terrassa, mai definit com a

conglomerat urbà (un fenomen que es documenta tardanament ja dins el segle XIII) però percebut com una peça lligada a la ciutat. El mapa de la figura 105 resulta prou eleqüent pel que fa a la situació del castell de Terrassa en relació al territori que domina. Creiem que ja des del seu origen respon més a un control sobre el territori de bona part del Vallès que no pas a un punt defensiu de frontera. Això fa pensar si la fortificació no havia estat bastida ja en època musulmana amb una orientació estratègica inversa a la que s'esdevé a partir del 801. És una possibilitat que pensem que no s'ha de descartar. De fet, a partir de la presa de Barcelona el *Terracium castellum* podria ser el centre articulador del complex defensiu, alhora que seguiria exercint un paper important en relació al Vallès i, en conseqüència, als interessos de Barcelona. L'allunyament de la frontera diluirà aquest paper articulador defensiu, propiciant la incorporació de Terrassa al model que veiem denominat a la documentació com a *castrum Terracense*, aproximant-se al que ja hem vist que s'implantava primerament al Penedès i posteriorment es densificava al Vallès.

Olèrdola es desenvolupa en un marc que creiem força diferenciat del del Vallès. Mentre en aquest es percebeix la pervivència d'elements que responen a una organització administrativa, a la que de seguida s'incorpora el poder comtal sense introduir inicialment grans canvis, el cas del Penedès evidencia l'existència d'un poblament assentat però que no sembla sotmès en la mateixa intensitat a una articulació del poder. Al Penedès el poder comtal s'ha de definir i li cal propiciar-ne una visualització. Olèrdola, seguint el model de l'encastellament però a major escala, juntament amb les fortificacions que s'edifiquen per tot el territori i que corresponen als models comentats anteriorment, en constitueix la culminació. La crisi progressiva d'Olèrdola serà també la del model del poblament encastellat, que coincideix amb la fragmentació creixent del seu terme i amb la implantació del castell termenat arreu com a unitat bàsica de control territorial i de la població, abans que estrictament defensiu. Finalment el mot ciutat al comtat serà exclusiu per a Barcelona i per força temps.

Però sobre el territori es dirimeixen els efectes de diversos factors de força, a voltes coincidents i a voltes contraposats. El procés d'implantació creixent dels mecanismes del poder pel control del territori, dels seus pobladors i dels seus recursos no s'esdevé, creiem, ni sobre un territori deshabitat i erm, ni respon al que propiament podríem considerar un procés de colonització. La implantació del poder comtal es fa sobre una població preexistent que en bona part està tant poc relacionada amb el poder musulmà que recula, com amb el comtal que s'imposa. I això tindrà efectes sobre el comportament en el territori i el paisatge que es configura. Ho hem vist al Vallès, al Penedès... Que l'empenta comtal arrossega i/o és precedida d'una recàrrega demogràfica és segurament inqüestionable. Però això no exclou la propia capacitat expansiva d'un poblament que veiem actiu i ben assentat en el territori i amb una capacitat productiva gens menystenible, sinó més aviat molt atractiva.

Però tal i com s'ha anat evidenciant al llarg dels paràgrafs anteriors, les entitats urbanes que hem considerat no són les úniques existents ni les que apareixeran en el transcurs dels esdeveniments. Al costat d'un poblament dispers que tindrà una notable importància i pervivència, per diverses raons es configuren altres assentaments que hem de considerar des de la perspectiva urbana i que es formen per l'impuls de dos fenòmens molt concrets: les articulacions urbanes a l'entorn de les esglésies i dels espais de mercat.

Les investigacions sobre la topografia urbana disponibles fins ara pel nostre àmbit d'estudi són molt limitades. Una panoràmica general que faci possible una primera visió i anàlisi globals, que alhora posa de relleu el valor d'aquests estudis, el trobem en un treball recent de Maria Soler, encara inèdit (SOLER: 2002)⁴⁵.

Els altres nuclis urbans

Per al desenvolupament d'aquesta part hem seleccionat un total de 37 municipis actuals, dins els quals en alguns casos es considera més d'un exemple. No tots els tractem amb el mateix grau d'aprofundiment, però sense pretendre establir un model de referència, ofereixen una mostra de la diversitat observable.

Hem parlat anteriorment del procés de definició de les parròquies i de l'establiment de les esglésies, fent referència també al fenomen de les sagreres. Si bé és cert que aquestes tindran un paper clau en el procés de nucleació urbana, també ho és que l'església donarà lloc a d'altres models d'assentament al seu entorn, amb independència de l'ensagrerament, o que en algunes ocasions la disposició de l'església en relació a la trama urbana ens n'està evidenciant d'altres. L'edifici eclesiàstic, per la seva pervivència al llarg del temps, esdevé un indicador clau.

Entrant primerament en els exemples d'articulació urbana vinculats a una sagrera, un dels més significatius és potser el d'Olesa de Montserrat (MAURI i SOLER: 1999), amb una església documentada per primer cop el 1012 i amb la referència explícita a l'existència d'un sagrer adossat als murs de l'església el 1073. Cal observar que en aquest cas mentre el parcel·lari urbà conserva perfectament el perímetre, el seu interior així com l'edifici de l'església han experimentat reiterades transformacions. Si la primera església data de 1012, consten successives construccions el 1146, el 1342, a finals del segle XVI (PAGÈS: 1992a, pàgs. 197-198) i encara, finalment, amb posterioritat a la Guerra Civil de 1936-1939. Pel que fa a la trama urbana dins l'àmbit de la sagrera també s'esdevingueren transformacions considerables al segle XV (CARULLA i MAURI: 1998).

45

Agraïixo a l'autora d'aquest treball les facilitats donades per a la consulta i utilització de la informació del seu estudi.

La figura 106 permet visualitzar com ha perviscut incrustat en el parcel·lari actual el límit de la sagrera i també el resultat de la prospecció geoelectrica que va permetre la identificació del traçat d'un carrer i un conjunt d'edificacions alineades, tot arrasat a finals del segle XV per crear l'anomenada plaça Nova.

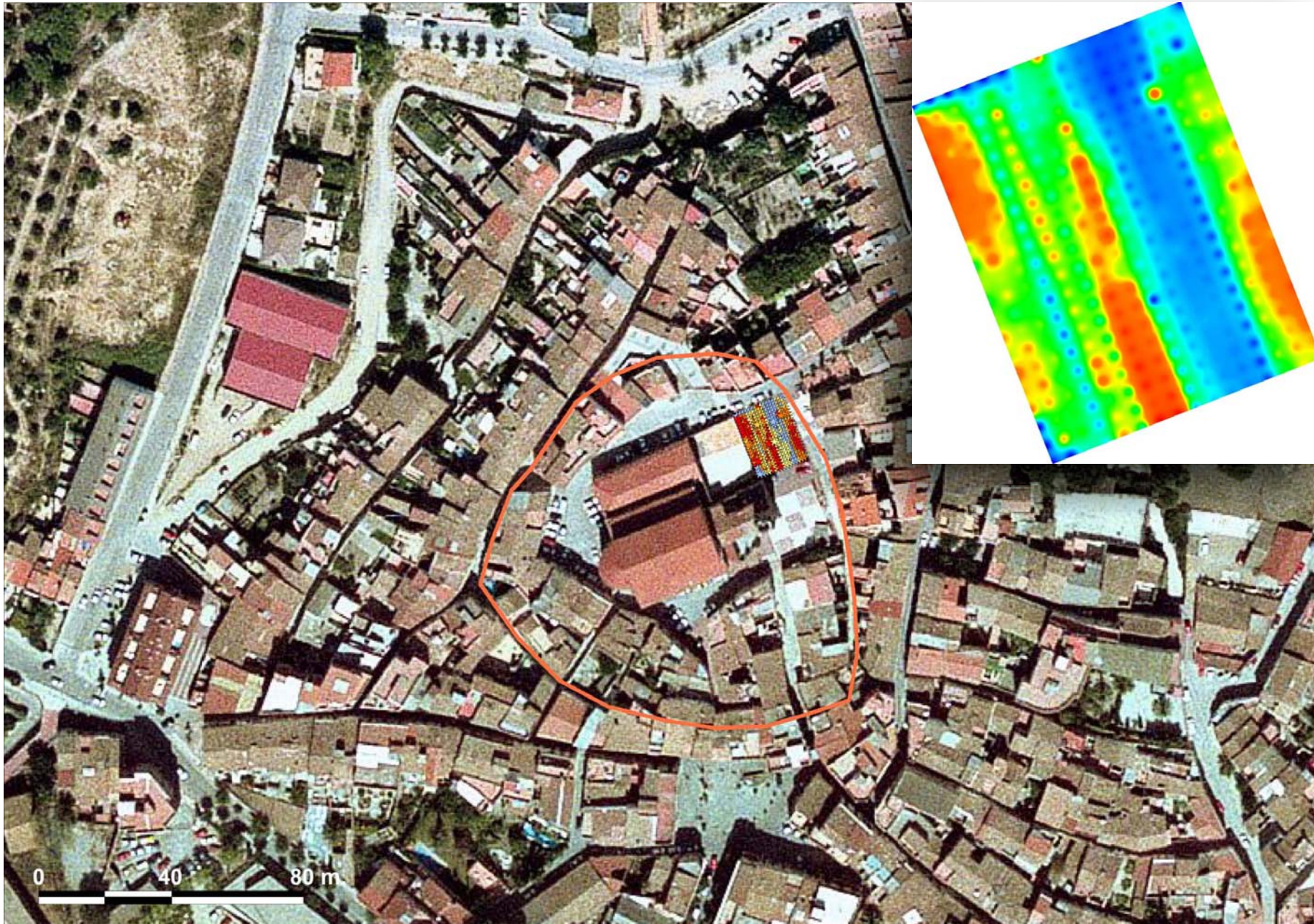
El perímetre total de la sagrera té 356 metres i encercla una superfície d'uns 9.500 metres quadrats. Aquest recinte disposava de tres punts d'accés: un al nor-est, un al sud i un a l'oest. Pel que fa a les dimensions i detalls de les successives esglésies no es disposa de cap estudi detallat. L'evolució posterior del nucli serà de creixement concèntric a la sagrera. Olesa de Montserrat exemplifica el cas d'una sagrera que donarà lloc a la formació d'un nucli amb continuïtat.

Un segon cas, també dins el territori del Castellvell de Rosanes, serà el de Sant Esteve Sesrovires, amb l'església documentada des del 1082. En aquest cas no disposem de referències documentals antigues pel que fa a la sagrera, sinó que ens hem de guiar per dues descripcions de 1789 (CODINA, MORAN, RENOM: 1992, pàgs. 240 i 244), en les quals es descriu el poble en els següents termes: *“La iglesia i retoria están juntas (la retoria es lugar sagrado como el sementerio e iglesia, por la inmediación e conjunción de la iglesia parroquial). Al rededor ay unas 20 casas que hacen círculo redondo a la dicha iglesia y retoria, por lo que están resguardadas de ladrones y otras desgracias que puedan suseder”*. Avui no subsisteixen vestigis d'aquesta estructura urbana (figura 107), que apareix amb una configuració totalment diferent en relació a l'església parroquial bastida el 1891. En un plànol conservat a l'arxiu parroquial de Sant Esteve, anterior a la construcció del nou temple (DEU: 1993), s'observa ja una trama urbana que es correspon amb l'actual. Ignorem el moment en el qual es desfigura la sagrera, però en tot cas la descripció fa prou versemblant la seva existència, alhora que exemplifica un procés de desaparició que serà molt comú i en el qual possiblement hi tingui un paper significatiu la legislació del segle XIX que obliga a l'erradicació dels cementiris dins els nuclis urbans.

Altres nuclis que podem esmentar on encara és possible observar traces de l'antiga sagrera o bé que presenten una posició central de l'església en relació a la trama urbana més antiga serien els casos d'Abrera, Argentona, el Bruc, Cabrera de Mar, Cardedeu, Cornellà, Esplugues de Llobregat, Mataró, Mollet, Reixac, Rubí, Sabadell, Santa Coloma de Gramenet, Santa Eulàlia de Ronçana, Santa Maria de Palautordera, Santa Perpètua de Mogoda, Sant Boi de Llobregat, Sant Joan Despí, Sant Just Desvern, Sant Quintí de Mediona i molt possiblement Vilassar de Dalt i a Santa María de Vilobí del Penedès (figura 108).

Un exemple amb situacions més diverses el tenim en l'àmbit territorial del castell de Gelida, que correspon als actuals termes municipals de Gelida i de Sant Llorenç d'Hortons, on trobem diverses esglésies vinculades a àmbits de poblament, alguns

Ortofotomapa del nucli històric d'Olesa de Montserrat.

La línia taronja assenyalava la pervivència circular en el parcel·lari, corresponent al perímetre de la sagrera. En total aquest té 356 m., amb una superfície d'uns 9.600 metres quadrats.

Al nord-est de la sagrera es pot observar, superposada en color, l'àrea de l'actual plaça Nova on es va realitzar una prospecció geoelectrica el 1999 i que permet evidenciar les restes de l'estructura urbana interior de la sagrera abans de la transformació del segle XV.

A l'angle superior dret de la imatge es presenta una ampliació de la representació interpolada dels valors de la prospecció. L'alineació de color blau assenyalava el traçat antic d'un carrer, mentre que els valors de groc a vermell assenyalen restes de l'estructura de les construccions enderrocades per obrir la plaça. Aquests resultats van ser contrastats amb la realització d'un sondeig arqueològic que va permetre la datació de l'arrasament a finals del segle XV.

Ortofotomapa dels nuclis històrics d'Argenton (1), Cardedeu (2), Rubí (3) i Santa Coloma de Gramenet (4).

Amb un cercle s'ha indicat a cada un l'àrea teòrica de la sagrada, sobre una base d'un cercle de 70 metres de diàmetre. Les línies puntejades assenyalen els principals camins que hi conflueixen.

Els quatre ens ofereixen exemples en els quals s'observa la centralitat de l'església en relació al desenvolupament urbà medieval i les transformacions modernes que han desdibuixat l'estructura de la sagrada. Tot i que cal aprofundir l'estudi, s'observen traces que es poden considerar vestigis d'aquella, que sovint es manifesten en forma d'agrupacions concentrades immediates a l'església i especialment per alineacions corbes relacionades amb al perímetre de sagrada.

0 40 80 m.

1

2

Ortofotomapa del castell de Gelida i el seu entorn (1) i del nucli històric al voltant de l'actual parròquia, on era situada la capella de Sant Miquel (2).

A la imatge 1 hem assenyalat amb un cercle puntejat l'àrea de necròpolis identificada a la part exterior dels peus i de la capçalera de l'església.

A la imatge 2 hem assenyalat amb un cercle puntejat l'àrea de l'església actual, bastida sobre l'espai ocupat antigament per la capella de Sant Miquel i el cementiri. La mesura del cercle és de 70 metres, corresponents a l'àrea teòrica d'una sagrera, tot i que per la menció documental com a *vila*, sembla que s'hauria de descartar la seva existència.

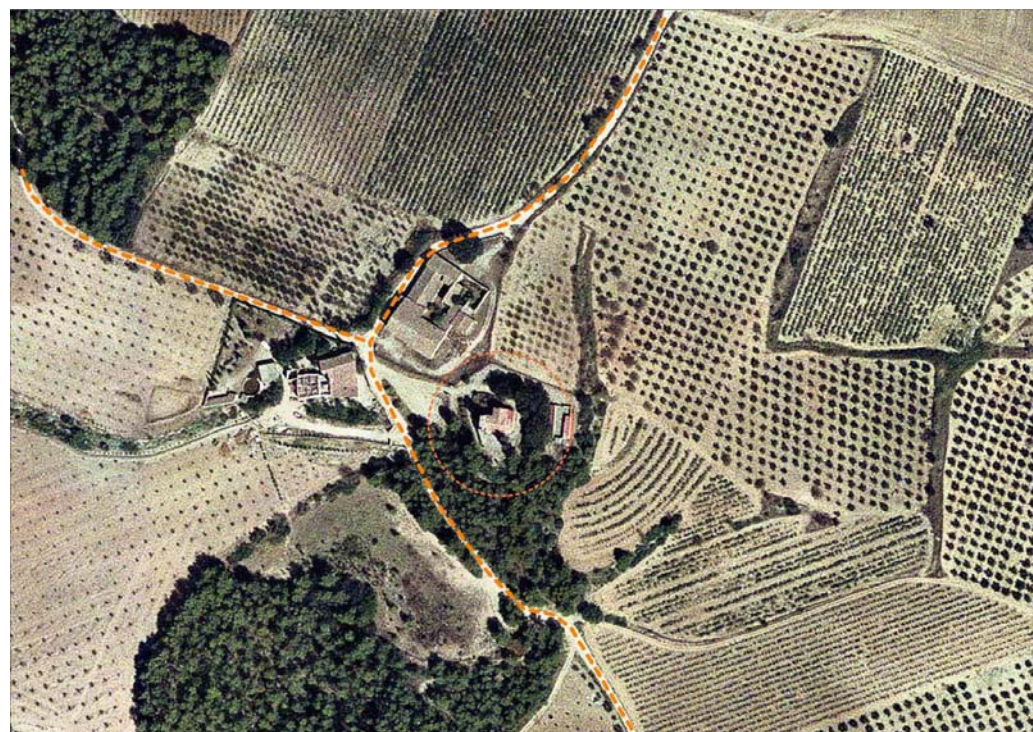
Les línies puntejades assenyalen els camins principals.

0 40 80 m.

1

2

Ortofotomapa de l'església de Sant Llorenç d'Hortons (1) i de la de Sant Joan Samora (2)

En ambdues imatges hem assenyalat amb un cercle de 70 metres, corresponents a l'àrea teòrica d'una sagrera, de la qual no hi ha cap notícia de la seva existència.

Per la disposició territorial d'ambdós edificis, semblen disposats en punts més o menys equidistants en relació amb els assentaments dispersos del seu entorn.

Les línies puntejades assenyalen els camins principals.

Ortofotomapa de Santa Margarida de Martorell.

La línia taronja assenyala l'àrea teòrica corresponent al perímetre de la sagrera. Dins la seva àrea eren visibles solament l'església romànica i la masia immediata. L'excavació arqueològica ha permès identificar la seqüència històrica del lloc i el procés de formació de la sagrera.

Les línies puntejades assenyalen els camins principals.

Planta esquemàtica de l'excavació arqueològica de Santa Margarida de Martorell.

La investigació arqueològica a Santa Margarida ha permès identificar el procés de formació de la necròpolis altmedieval a l'entorn de l'església, d'origen paleocristià, i la seqüència d'ocupació de l'espai cementirià per un seguit de construccions d'habitatge, juntament amb nombroses sitges que s'estenen fins i tot a l'àmbit de l'interior de l'església.

Amb traçat gris s'assenyalen les tombes corresponents a la fase de necròpolis medieval, anterior a les construccions d'habitatge i les sitges.

segur que concentrats i d'altres de dispersos. Aquestes esglésies corresponen a les de Sant Pere de Gelida, documentada des del 998 i situada immediata al castell de Gelida; la de de Sant Llorenç d'Hortons, documentada des del 945 i situada en un indret allunyat del castell; la de Sant Miquel, documentada des del 1061, ubicada en un indret proper al castell, i la de Sant Joan Samora, documentada des del 1080, situada en un lloc més proper a Sant Llorenç. D'entre les quatre, les de Sant Pere i Sant Llorenç tenen estatus de parròquia, mentre que la de Sant Joan apareix com a sufragània de la de Sant Llorenç i la de Sant Miquel ho fa com a auxiliar de la de Sant Pere i de fet en molts moments actua talment com si fos la seu parroquial (CARAFÍ i MAURI: 1984; MAURI i ROVIRA: 1989; DD.AA: 1992, vol. XIX, pàgs. 120 a 124 i 170 a 171).

L'església de Sant Pere estarà vinculada al poblament encastellat i al que es configurarà com un petit agregat de cases al peu mateix del castell. D'aquestes cases més antigues no en resta avui cap vestigi i les existents corresponen a edificacions que es poden datar a partir del segle XVII. Un cementiri amb tombes antropomorfes envolta l'edifici de l'església (figura 109). Un cas similar s'endevina a Banyeres del Penedès pel que fa a l'emplaçament de la primera església i del nucli de població lligat al castell. (URPÍ i RESINAS: 1991).

L'església de Sant Llorenç d'Hortons es documenta com a propera a l'anomenat *alou de Sorba*, propietat del monestir de Santa Cecília, i era envoltada d'algunes cases i l'edifici de la rectoria (figura 110). No tenim informació que ens permeti determinar si al seu entorn havia existit o no una sagrera.

L'església de Sant Miquel apareix associada a la vila del mateix nom en el document que l'esmenta per primer cop (MAURI: 2002). Tot fa pensar que al seu entorn hi ha un agregat de cases, però no es coneixen més detalls ni documentals ni arqueològics. Sí que es coneix l'existència d'una necròpolis, però sense més concreció. L'àrea que ocupava aquesta església i el cementiri és el que correspon a l'actual edifici parroquial, bastit el 1871. De com era l'edifici antic en tenim una descripció del 1845 (CARAFÍ: 2003). De l'estructura urbana de la vila de Sant Miquel no en resta pràcticament cap element, tot i que cal pensar que era articulada per la xarxa viària sobre la que s'emplaça i que forma una cruïlla entre els camins provinents de Sant Llorenç d'Hortons i de Martorell (figura 109).

Pel que fa a Sant Joan Samora les notícies són molt escasses. L'església es conserva encara dalt d'un petit turó, i tot i correspondre a una construcció posterior a la de les primeres dates documentals, no es pot conèixer per ara si va donar lloc a un nucli de poblament o més aviat apareix com a centre d'un conjunt de masos dispersos, que sembla el més probable (figura 110).

En cap dels quatre casos hi ha dades suficients per a suposar l'existència d'una sagrera. En el de Sant Pere de Gelida cal descartar-ho del tot per les mateixes

condicions topogràfiques. A Sant Miquel la denominació de *vila* no sembla compatible amb la definició d'una sagrera, sinó més aviat amb el significat que prendrà el mot a partir d'aquesta època per referir-se ja clarament a nuclis de població concentrada. Ni a Sant Llorenç ni a Sant Joan els indicis arqueològics permeten anar més enllà de les escasses informacions que proporciona la documentació. Qüestió a part seria la informació que podria aportar una adequada prospecció arqueològica.

Els quatre casos de Gelida exemplifiquen models alternatius d'assentament en els que la presència de l'església és significativa, però on no sempre juga un paper central en l'articulació urbana, a diferència del cas que hem vist de les sagres.

Els models urbans més identificables són els que vinculen el seu origen a sagres, però tenim altres casos en els quals l'església ocupa una posició no central en relació a la trama urbana, de manera que es dibuixa un panorama més diversificat del que es pot pensar de primer moment. Una part de les sagres donarà lloc a la consolidació de conjunts urbans on l'edifici eclesiàstic ocuparà la posició central, mentre que d'altres no arribaran a consolidar-lo i encara uns altres, el veuran desaparèixer tot i haver existit durant un període de temps. Així ho veiem en uns quants dels exemples esmentats, on la sagra s'identifica per les referències documentals o bé pel fet que l'arqueologia ha posat al descobert conjunts de sitges i edificacions, però on les transformacions urbanes i sovint l'ampliació dels temples han acabat desvirtuant totalment el plànol original.

Malauradament tret de la identificació de traces en el parcel·lari urbà o l'excavació parcial de l'àmbit de la sagra, no disposem de cap cas estudiat arqueològicament en tota la seva extensió i complexitat. Això fa que tinguem un coneixement molt parcial de l'articulació urbana d'aquest espai i de la interna de les estructures que acollia. Solament al jaciment de Santa Margarida de Martorell s'ha pogut identificar arqueològicament l'existència d'una sagra i les transformacions que provoca la seva formació a l'entorn de l'església. Però l'excavació és lluny encara de la delimitació i de la identificació completa de les cases i de les altres estructures associades. Tot i això constitueix un bon exemple de la seqüència d'aquest fenomen.

L'estudi desenvolupat fins ara a Santa Margarida de Martorell evidencia la intensitat amb la que es desenvolupa el fenomen de l'ensagrerament. Aquesta es palesa clarament en observar la pressió que exerceix sobre l'espai cementiri precedent l'establiment de cases, sitges i altres infraestructures dins l'àmbit de la sagra. La seva implantació esdevé una transformació espacial profunda on no es dubte en constrènyer l'espai cementiri i sobreposar-hi les noves edificacions. En altres indrets s'ha pogut observar un comportament equivalent, que caldrà interpretar com a indicador de l'existència d'una demanda elevada d'espai per encabir-se dins la

sagrera. Això explica la superposició sobre l'espai cementiri i, fins i tot, la destrucció parcial dels enterraments en alguns indrets, sense que s'aprecii o es conegui cap oposició, tot i que sí un cert respecte (figures 111 i 112).

La seqüència al mateix jaciment ens mostra la segona part del fenomen, quan apreciem un procés de caiguda en desús de la sagrera i fins i tot la seva premeditada erradicació cap a finals del segle XII. En el cas de Santa Margarida la construcció d'una nova església corresponent a aquesta cronologia comportarà l'enderrocament de la totalitat de les edificacions que constituïen la sagrera i la definició d'un nou espai cementiri que s'hi superposa. En altres indrets la cronologia d'amortització de sitges sembla situar-se en la mateixa franja cronològica, el que fa pensar que al segle XIII aquesta entitat ha deixat ja de jugar cap paper en la configuració territorials dels assentaments de població concentrats⁴⁶.

Però com ja hem plantejat abans, hi ha un seguit de casos en els quals l'emplaçament de l'església presenta especificitats concretes en relació al que podem considerar la trama urbana de l'assentament, posant de relleu que juntament amb el poblament dispers i el basat en la sagrera, s'estan donant altres desenvolupaments. Així ho observem en exemples com els de Badalona, Caldes de Montbui, la Granada, Granollers, Martorell i Sabadell. Veiem cada un d'aquests casos.

D'entre aquests llocs cal assenyalar els que es relacionen amb mercats, com són la Granada, Granollers, Martorell i Sabadell.

El nucli de la Granada (figura 113), en forma de fus, s'articula al llarg del camí provinent de l'actual Vilafranca del Penedès i que va en direcció a Santa Fe del Penedès, i acollia el mercat a l'extrem sud-oest, a l'actual carrer de Baix, mentre que l'església de Sant Cristòfol se situa a l'extrem oposat. No hi ha un coneixement clar de la situació de l'església primitiva tot i que les descobertes més recents semblen finalment confirmar que l'actual ocupa el mateix lloc. El mercat es documenta des de 1080, quan es fa esment d'una mesura pròpia de forment (SOLER: 2002; CASANOVAS i ÀLVAREZ: 1992).

Granollers (figura 113) presenta una característica singular com a vila de mercat en relació als altres nuclis que hem esmentat lligats a aquesta funció: s'assenta sobre les restes del nucli urbà de *Semproniana*. Aquest fet donarà lloc a una

---

46

Els estudis referits al jaciment de Santa Margarida han estat difosos en diverses publicacions que s'esmenten a la bibliografia, tot i que part de les dades que es consideren aquí són encara inèdites i solament es recullen en les diverses memòries de les campanyes d'excavació dipositades a la Direcció General del Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya.

1

2

Ortofotomapa dels nuclis històrics de la Granada (1) i de Granollers (2).

Amb un cercle puntejat hem assenyalat la situació de l'església, mentre que l'àrea tramada en groc assenyalava l'indret on es documenta el mercat.

A la imatge 2 s'assenyala amb puntejat groc el perímetre que s'ha identificat com a corresponent a la fase urbana altmedieval.

Les línies puntejades de color taronja assenyalen els camins principals.

1

2

Ortofotomapa dels nuclis històrics de Martorell (1) i de Sabadell (2).

A la figura 1 podem observar el desenvolupament urbà de Martorell sobre el camí provinent del Pont del Diable (antiga *via Augusta*), que just abans del riu Anoia gira cap el Penedès. Un altre camí creua el riu. La línia taronja assenyala el perímetre urbà inicial, mentre que el groc assenyala el creixement posterior que, en tot cas, sembla que s'ha de datar encara dins el segle XI. El tram groc assenyala la zona d'eixample del camí, que dona lloc a l'actual plaça de la Vila i que té el seu origen en l'espai de mercat. El tram vermella indica la situació de l'església, descentrada en relació a l'àrea urbana.

A la figura 2 amb un cercle puntejat hem assenyalat la situació de l'església, mentre que l'àrea tramada en groc assenyala l'indret on es documenta el mercat. Amb puntejat groc assenyalam el perímetre que s'ha identificat com a corresponent a la fase urbana altmedieval.

Les línies puntejades de color taronja assenyalen els camins principals.

1

2

Ortofotomapa dels nuclis històrics de Badalona (1) i de Caldes de Montbui (2).

A la figura 1 assenyallem amb un cercle la situació de l'església i amb puntejat groc el perímetre urbà altmedieval.

A la figura 2 assenyallem igualment la situació de l'església, mentre que l'àrea puntejada en groc assenyalava l'indret on se situen les restes romanes i es concentrava el poblament en època altmedieval.

Les línies puntejades de color taronja assenyalen els camins principals.

estructura molt més articulada on el que destaca és precisament la centralitat de l'espai de mercat, ubicat clarament en relació a una cruïlla de camins que mantindrà la seva importància en època medieval. Hi conflueixen la *via Heraclea* i els camins que van a *Aqua Calidae* (Caldes de Montbui), *Iluro* (Mataró) i *Ausa* (Vic). Des del 944 ja apareix en la documentació amb la denominació de *Granularios Superiores* (CSC, doc. 22). L'església se situa a l'angle sud-oest del que seria el nucli medieval primerenc (SOLER: 2002).

El cas de Martorell (figura 114) ens porta altre cop a parlar d'un enclavament de nova planta, com el cas de la Granada. Documentat des del 1032 (CSC, doc. 524), el mercat ocupa un espai sobre el camí que, provinent del pont del Diable (l'antiga *via Augusta*), agafa la direcció cap al Penedès a l'hora que forma cruïlla amb el que traspassa el riu Anoia i es desdobla cap a Igualada i cap a Esparreguera. La trama urbana es fa allargada i l'església ocupa un lloc excèntric. L'actual plaça de l'Església, que l'arqueologia i la documentació mostren que és ara totalment aliena a la seva estructura antiga (MAURI: 1988), apareix com a espai de mercat, però també es defineix un àmbit que correspon al de l'actual plaça de la Vila, amb un perfil de fus molt característic de les àrees de mercat, que en un primer moment era situat fora muralles. De totes maneres els vestigis de muralla coneguts fan pensar que l'emmurallament d'aquest sector s'ha de datar encara dins el segle XI (SOLER: 2002).

Sabadell (figura 114) ens mostra una situació més complexa ja que la primera menció documental datada el 1039 fa referència a l'església de Sant Feliu d'Arraona (CSC, doc. 495), però el 1064 trobem ja referències al mercat situat en un indret proper a l'església de Sant Salvador, documentada amb certesa des de 1074 i que segons sembla tenia definida una sagrera (DD.AA.: 1991, vol. XVIII, pàg. 151). El nucli de poblament s'articularà en aquest indret però sobre la dicotomia sagrera-mercat. Mentre la sagrera se situa més immediata al camí de Terrassa, el mercat s'ubica sobre la cruïlla de camins, generant dos agregacions contigües però diferenciades, ambdues allunyades de l'antiga Arraona (SOLER: 2002).

Badalona i Caldes de Montbui (figura 115) ens ofereixen dues mostres de superposició d'un assentament sobre un d'anterior d'època romana i amb l'església desplaçada. Badalona presenta la pervivència de l'espai de l'antic *forum*, a l'entorn del qual es concentra el poblament altmedieval, que s'expandirà de forma concèntrica, mentre que l'església de Santa Maria s'emplaça al sector nord-est de la trama urbana. Tant l'antic camí com la trama urbana romana condicionen clarament l'estructura medieval, que no pensem que s'articuli sobre la base de la sagrera, malgrat que aquesta opció hagi estat defensada fins fa poc en diverses publicacions. Més aviat tot fa pensar en una clara pervivència i continuïtat de l'assentament, que alhora és prou dens com per no facilitar la posició central de

l'església, documentada des de 1012, tot i que s'instal·li sobre la cel·la del temple romà. Una part nombrosa de les construccions antigues se situa clarament fora de l'àmbit de la sagrera que, contràriament, serà densament ocupada en època baix medieval i especialment en l'espai ocupat pel cementiri. Així es genera un curiós creixement concèntric amb una clara densificació cap a l'interior (SOLER: 2002; AA.DD: 1991: vol. XX, pàgs. 135-140).

En el cas de Caldes de Montbui trobem novament un element antecessor. Les termes romanes d'*Aquae Calidae* defineixen un punt central en el que conflueixen a més quatre camins que configuren una important cruïlla: el de Barcelona a Vic i el de Granollers a Terrassa. Caldes compta amb l'església de Sant Pere documentada des del 931, situada al sud, sobre el camí de Barcelona a Vic. Aquesta església, mantenint el mateix emplaçament, serà substituïda i/o ampliada amb la de Santa Maria el 1002. Aquest fet demostra segurament la vitalitat del lloc, però alhora evidencia la impossibilitat d'ocupar l'espai central del nucli antic en el moment de bastir l'església, el que significa que l'hem de datar com a anterior i, a més, com a plenament actiu. De fet a les termes es coneixen restes arqueològiques visigòtiques i àrabs. En relació amb aquestes dates més reculades caldrà esmentar la necròpolis altmedieval associada a la capella de Sant Susanna, situada en un indret més proper a les termes. Amb tot, no sembla que a aquesta església se li pugui atribuir una cronologia anterior a mitjans del segle XI. En tot cas ens interessa destacar el fet que tot i la preexistència d'un nucli clarament consolidat, no provist d'església, es defineixi una sagrera en un punt proper (SOLER: 2002; AA.DD: 1991: vol. XVIII, pàgs. 308-312).

Com s'ha dit a l'inici d'aquest apartat, no pretenem un estudi exhaustiu sinó més aviat presentar una mostra de la problemàtica que envolta la identificació dels nuclis de poblament que es configuren al llarg del segle XI, dels que es defineixen de nova planta i de la relació amb els nuclis anteriors que havien perviscut i, fins i tot, s'havien anat desenvolupant. La tasca no és simple donada la limitació dels estudis existents (ja ho hem assenyalat també) i de la manca d'una acció de prospecció territorial i arqueològica a una escala suficientment detallada.

El nombre d'espais urbans, o concentracions de poblament si es prefereix, és limitat davant el predomini aclaparador inicial dels assentaments dispersos. El nombre de nuclis amb configuració de ciutat o amb un abast urbà que es diferenciï clarament del conjunt és mínim i la capacitat de l'encastellament per a propiciar la nucleació del poblament ja hem vist com presenta uns resultats força limitats. La sagrera, en canvi i malgrat no estendre's a tot el territori, presenta resultats força satisfactoris. No sembla agosarat dir que serà l'església la que més afavorirà la concentració, tot i que no sempre a través de la sagrera, com ho mostra la presència dels temples en un emplaçament central en bona part de les trames urbanes. Però tot i aquesta limitació en el nombre de nuclis urbans, observem

alguns punts de competència especialment en indrets on es documenta un mercat o la pervivència d'un nucli de poblament anterior, habitualment d'origen romà. La posició excèntrica de les esglésies en aquests nuclis evidencia clarament la seva posterioritat cronològica; una interpretació que es veu reforçada en els casos en els quals es generen duplicitats de nuclis.

No tenim pas prou informació per parlar de la generació espontània dels nuclis de mercat, que evidencien una notable antiguitat. L'ús sovintejat del terme *forum* per a referir-s'hi en alguns dels més antics ens fa pensar en algun tipus d'acció organitzativa d'origen caronlingi o comtal.

Sigui com sigui, és clar que hi ha una clara intencionalitat de propiciar un nivell elevat de concentració del poblament. Una intencionalitat que es veurà incrementada conforme es consolida el model feudal i en la que conflueixen diverses estratègies, unes més exitoses i altres menys, però que al cap i a la fi, contribuiran a assolir l'objectiu. És segurament en els llocs on trobem una sagrera al costat d'un nucli de mercat ja consolidat on es manifesta més clarament l'esforç del poder dominant. Al final del procés, tot i la pervivència d'un grau notable de dispersió, la parròquia esdevé el territori de referència i la trama urbana es dibuixa a la ment a partir de la posició central de l'església. És tant simple i intens com la dificultat per pensar avui encara un poble sense el campanar com a referent en el paisatge. És significatiu el progressiu desmantellament de les sagreres que es comença a detectar a finals del segle XII.

Si l'estudi de les sagreres ja ha deixat clar que hi ha altres finalitats per damunt de la intencionalitat manifestada de protecció de la pagesia, la visió de conjunt del procés que porta a l'aparició de nombrosos nuclis de poblament deixa clar que l'església serà l'instrument fonamental i més eficaç per assolir un objectiu clarament definit i compartit pel poder comtal, eclesiàstic i senyorial.

Per contra, s'escapa encara de la nostra observació la incidència de la presència musulmana que, com ja hem assenyalat i insinua la pervivència toponímica, s'ha de considerar que té un impacte major del que se li sol adjudicar.

La xarxa viària i el transport

El control del territori necessàriament s'ha de completar amb una xarxa viària. La seva existència respon a múltiples factors que van des del transport per a reequilibrar una distribució diferencial dels recursos i de les necessitats, fins a la seva funció com a instrument per a l'exercici del poder.

L'estructura de la xarxa viària medieval té una antecedència que com a mínim hem de fer retrocedir fins a l'època romana i que sense cap mena de dubte es farà sentir en el funcionament i l'articulació del territori medieval. El fet que a dia d'avui

puguem encara identificar sobre el territori no ja el traçat d'algunes vies i camins romans, sinó fins i tot la traça d'algunes centuriacions, és un testimoni clar de la seva importància, sense que aixó ens hagi de fer pensar que en època medieval no s'introduïssin alguns canvis importants.

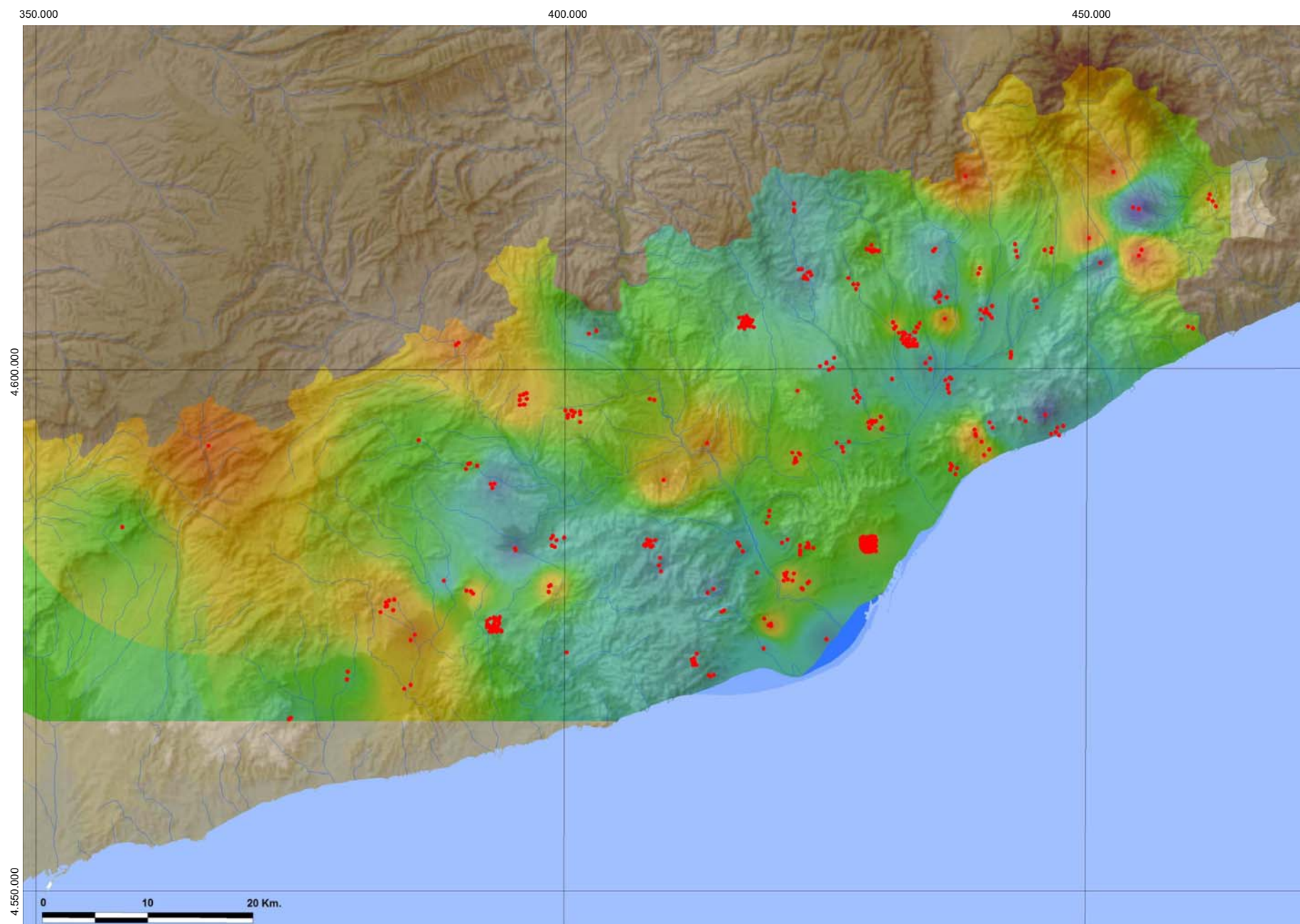
La xarxa actual de camins és molt extensa i l'exercici de la seva datació és fa notablement complex, llevat d'indrets on hi ha elements arqueològics associats com ara ponts, edificis, etc. De totes maneres, és evident que la xarxa de camins ja des d'antic era extensa i tenia capacitat per a comunicar tots els indrets habitats o sotmesos a explotació. Aquí no ens proposem tant la datació dels camins, com la identificació de la seva articulació en època medieval i, en la mesura del possible, de les jerarquies d'ús, a més de conèixer la problemàtica associada a la seva construcció i manteniment.

La documentació, tot i les limitacions, ens ofereix quasi un miler de referències prou ben distribuïdes en l'espai i en el temps, tot i que majoritàriament apareixen en relació a afrontacions de propietats. L'explotació global de la informació, combinada amb els resultats d'alguns treballs arqueològics recents, pensem que permet una visió àmplia del tema.

La xarxa viària rep en la documentació un tractament quasi secundari, però utilitza una diversitat de termes per a referir-s'hi, alguns dels quals assenyalen diferenciacions i altres simplement s'utilitzen com a sinònims. Les dues formes predominants i utilitzades pràcticament en el mateix percentatge en la documentació corresponen a *strada* i *via*, amb 366 i 319 mencions respectivament. El tercer terme preferit per referir-se a la xarxa viària és la forma *calciata*, amb 36 mencions, de les quals en 21 apareix independentment, mentre en 6 acompanya al terme *via* i en 9 al terme *strata*. Aquest ús ens fa pensar en un significat pràcticament únic de *via* i *strata* per referir-se a la xarxa viària, on el terme *calciata* podria afegir una referència a la condició d'empedrada. En tot cas és clar que els tres termes s'utilitzen en la documentació al llarg de tot el període que estudiem, sense variacions significatives.

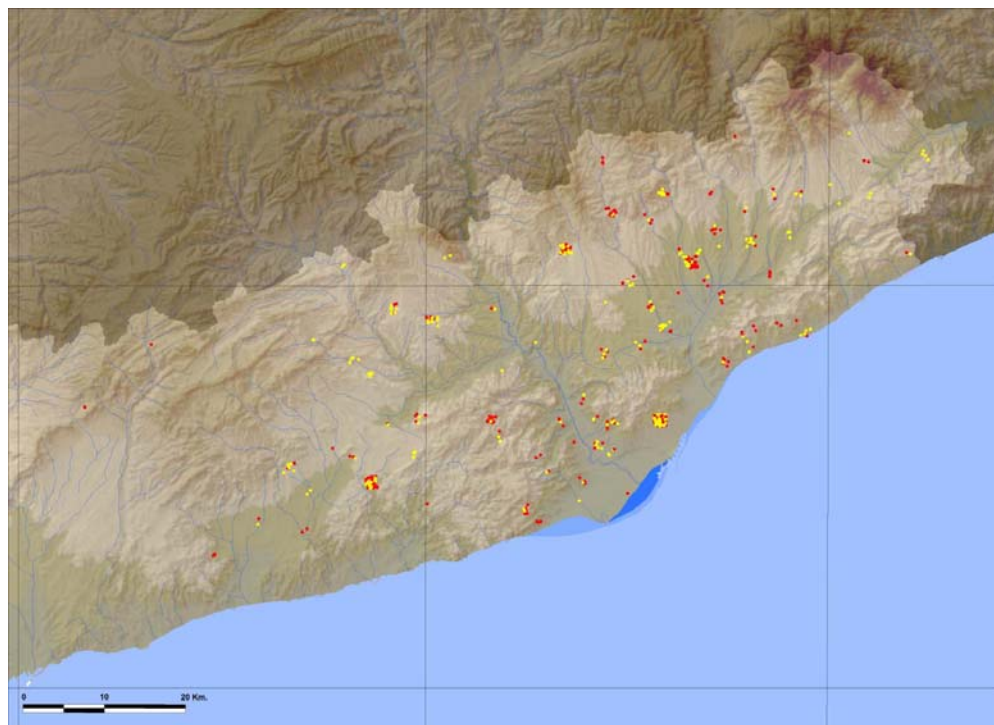
A la figura 116 podem observar la distribució de punts on la documentació fa referència a la xarxa viària i la interpolació de les cronologies d'aquestes mencions. A les figures 117 i 118 podem observar la distribució de les mencions en la forma *strata*, *via* i *calciata*, juntament amb la distribució d'elements viaris identificats com a públics.

Les tres figures anteriors evidencien clarament que la implantació en el territori és prou extensa i, el que és més important, que existeix un concepte clarament percebut d'infraestructura viària pública. Identificar els traçats precisos i la jerarquia de les circulacions és una tasca més complexa, però en podem assajar una interpretació.

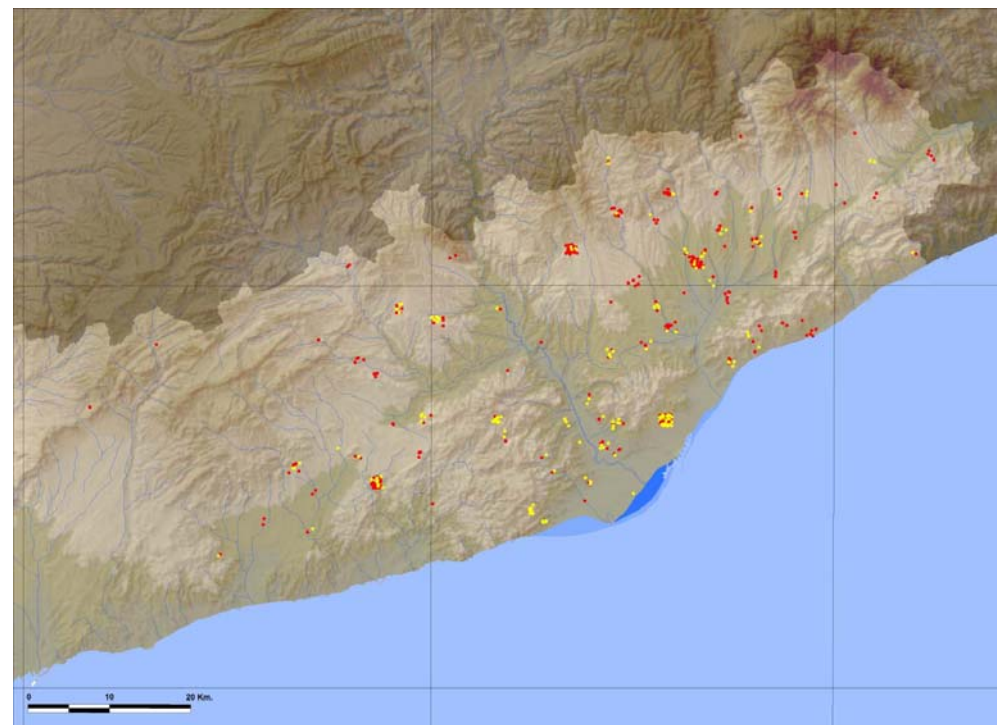

Distribució de les mencions documentals referides a la xarxa viària, superposada a la interpolació de la seva datació.

Cal assenyalar que la dispersió de punts ha estat automatitzada aleatòriament per a cada node, raó per la qual en àrees com Barcelona, Olèrdola o Terrassa apareix una concentració elevada donada la densitat de mencions.

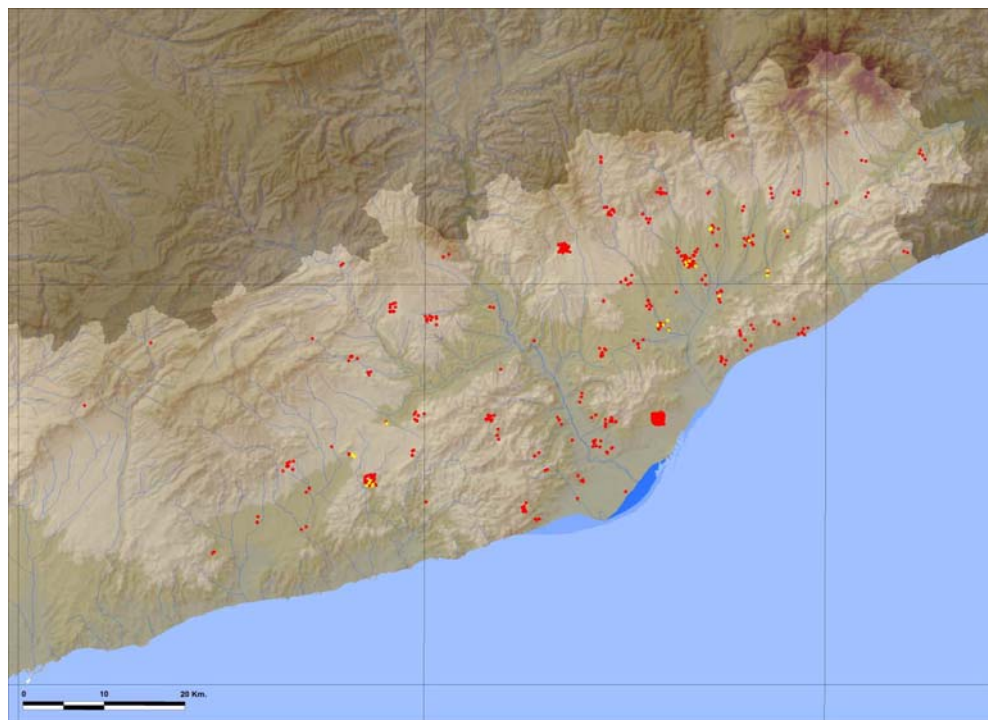
1

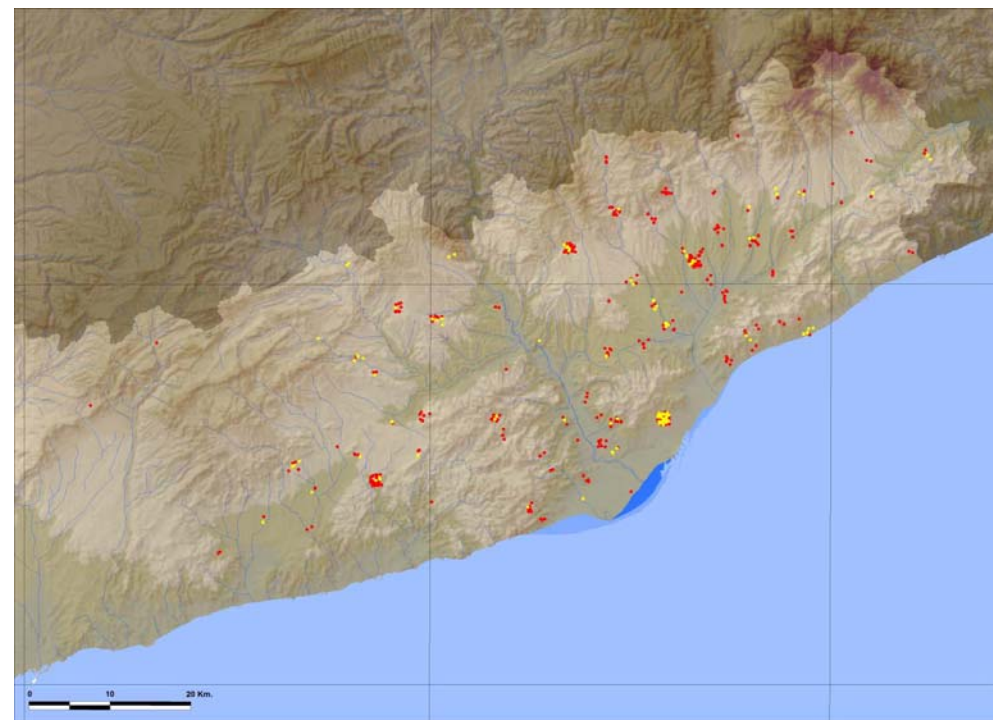
2

Territori del comtat de Barcelona amb la distribució de les referències documentals a la xarxa viària. El mapa 1 assenyalava amb punts grocs els indrets on la paraula de referència és *strata*, mentre que a la 2 s'assenyalava l'ús de *via*.

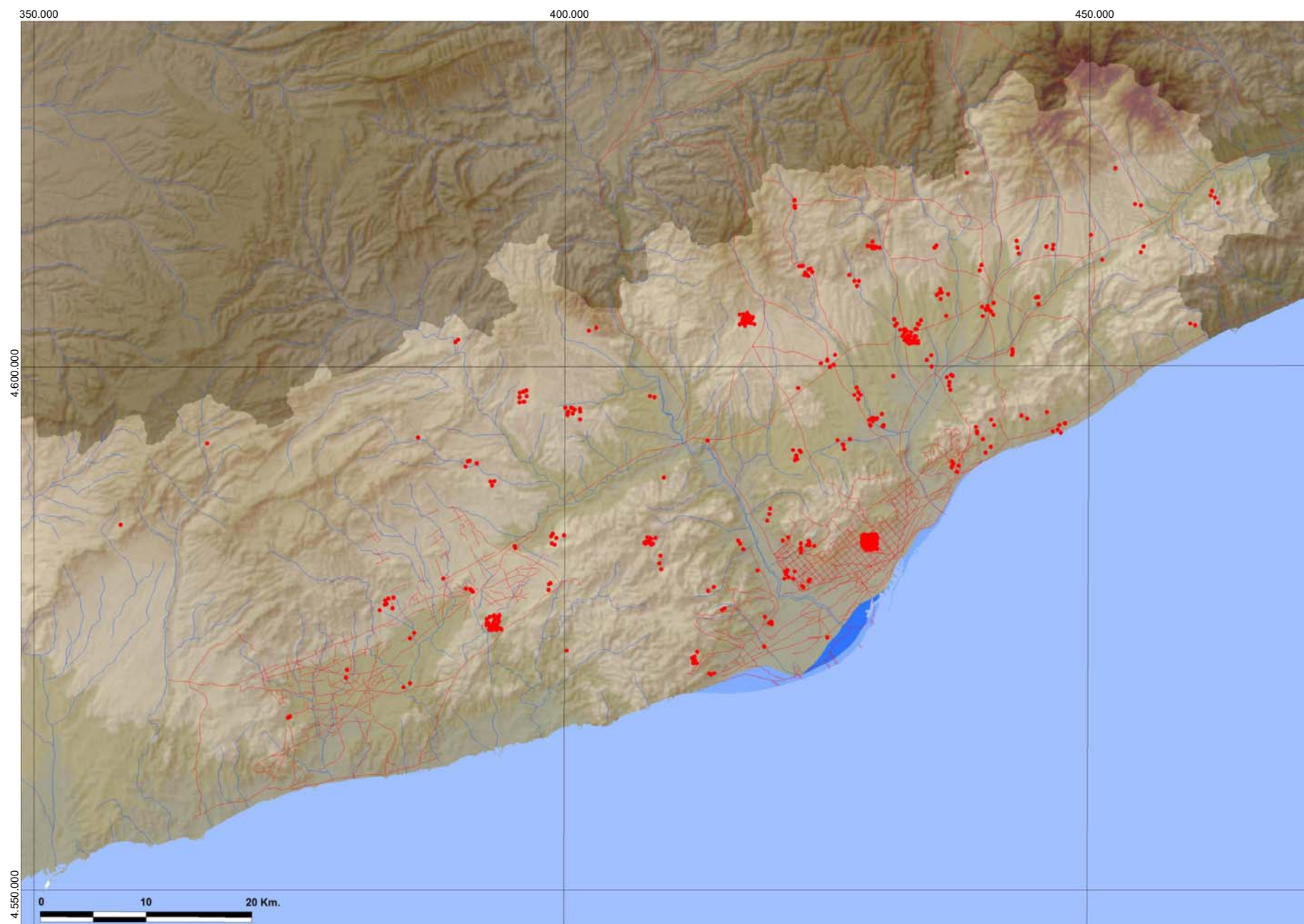
1

2

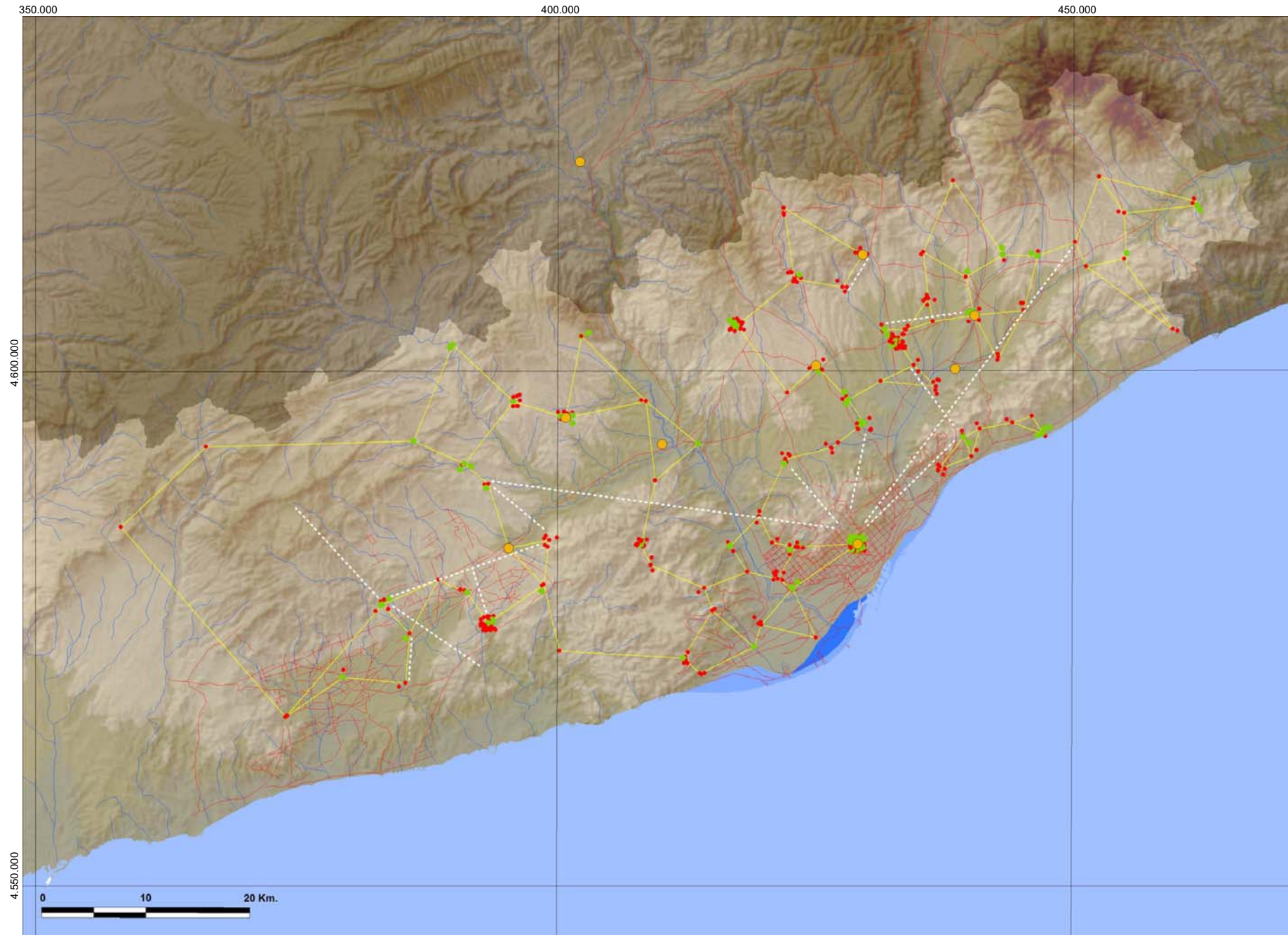
Territori del comtat de Barcelona amb la distribució de les referències documentals a la xarxa viària. El mapa 1 assenyala amb punts grocs els indrets on la paraula de referència és *calciata*, ja sigui utilitzada independentment o associada a *strata* o *via*.

El mapa 2 indica amb punts grocs els indrets on s'explicita el caràcter públic de l'element viari.

Mapa amb la distribució de les mencions documentals d'elements viaris superposat a les traces viàries identificades en diversos estudis documentals i de camp.

Mapa amb la distribució de les mencions documentals d'elements viaris superposat a les traces viàries identificades en diversos estudis documentals i de camp.

Sobre aquesta informació s'ha cartografiat el model creat a partir de la unió de cada node de referències documentals amb els tres més propers (línies grogues), s'han representat les referències de direccionalitat de camins (línies puntejades blanques), les mencions d'elements viaris considerats de caràcter públic (punts verds) i els llocs de mercat (punts taronja).

A la figura 119 podem veure el mapa amb la distribució de les mencions documentals superposat a les traces viàries identificades en diversos estudis documentals i de camp⁴⁷. El seu origen és en la majoria de casos d'època romana, però el fet que encara ara siguin identificables fa imprescindible contrastar-los amb la informació medieval. De fet la correspondència entre les dades documentals i les traces identificades en el territori permet observar un manteniment clar en època altmedieval de la xarxa preexistent, ja de per sí prou densa i amb capacitat per respondre a les necessitats del moment.

Si analitzem les dades que ens proporciona la figura 120 podem observar alguns trets característics del funcionament d'aquesta xarxa. El mapa ha estat creat a partir de la superposició d'informació obtinguda per diferents processos. En concret, a la informació de la figura 119 s'hi ha superposat la que ens proporciona el model de relació de nodes que s'ha elaborat a partir de posar en relació cada punt referenciat documentalment amb els tres que li són més immediats, creant la xarxa que es representa en línies grogues. Un segon pas ha estat la superposició de les línies que identifiquen en la documentació camins en un punt i la seva destinació final (per exemple: *strada qui pergit ad Aqualonga*), que s'han representat en línies puntejades en blanc. Els darrers passos han estat la situació dels punts on es documenta la presència de mercats i la identificació dels punts on s'ementen els elements viàris com a públics.

Tant la representació de les traces en el territori com el model d'unió dels nodes evidencien que la complexitat de la xarxa és molt allunyada d'una estructura simple amb uns eixos principals. Una observació que es reforça amb l'anàlisi de la distribució de les mencions als elements viàris públics de la figura 120.

La informació que ens proporcionen les referències a camins dels quals s'indica la destinació ens permet entreveure l'existència de diversos nivells dins d'aquesta xarxa, tot i que no puguem establir diferències en el perfil de l'estructura física de la via. Així tenim referències a destinacions dins l'entorn immediat o més proper, com per exemple: a Barcelona trobem el camí *qui pergit ad ipsos molinos, que pergid ad Sancta Eulalia de Provenciana, que pergit ad Turre de Stallo, pergit ad Ortam Barchinone*; a Caldes de Monbui trobem *strada qui pergit ad ipso Prad*; a Cervelló *via qui pergit ad ipsa chanal*; a Masquefa *strada qui pergit ad domum s. Petri*. Són destinacions que ens permeten identificar la densitat de la xarxa, que es completa amb nombrosos senders que de manera esporàdica i sense més precisió també s'esmenten.

Però hi ha una xarxa de més abast, que s'entreveu amb els esments de

---

47

Per a l'elaboració d'aquesta part ens hem basat en els estudis de BOLÓS: 1991; BOLÓS i HURTADO: 1993; ESTRADA: 1997; FONT: 1993; MAYER i RODÀ: 1997; MENÉNDEZ i SOLIAS: 1997; PALET: 1994 i 2003; PALLÍ: 1985.

destinacions a més distància. Veiem alguns exemples a partir dels municipis actuals d'origen: de Barcelona a Santa Cugat del Vallès, a l'estany de Llanera; de Castellví de la Marca a Subirats; de la Vid a Subirats; d'Olèrdola a la Granada, a Santa Digna; de Palau de Plegamans a Granollers; de Ripollet a Barcelona; de Sant Antoni de Vilamajor a Barcelona; de Sentmenat a Caldes de Montbui; de Tiana a Mollet; de Torrelavit a Barcelona.

El mapa i els estudis sobre el territori presenten encara una imatge esbiaixada de la realitat, on l'àrea a la dreta del Llobregat apareix amb una menor articulació viària que l'àrea situada a l'esquerra. És possible que la densitat a un i altre sectors no sigui equivalent donades les diferències que ja hem observat en altres aspectes, però també ho és la diferència en la disponibilitat d'estudis sobre una mateixa base metodològica. De totes totes però, amb major o menor densitat, l'estructura que es percep és equivalent: senders, camins de proximitat i xarxa de llarg recorregut. De ben segur moltes se superposen i aprofiten en bona part l'estructura de base romana, tot i que la definició de vies radials des dels nuclis d'hàbitat que es consoliden assenyala la creació de noves vies o trams d'enllaç per donar encaix als nous assentaments.

Les comunicacions a llarga distància, d'un a l'altre extrem del comtat i de comunicació externa, indiquen el manteniment dels traçats romans principals. Així la *via Augusta*, en els seus traçats per la depressió Prelitoral i el costaner, connecten Barcelona amb Girona per la costa i per l'interior. Les referències a vies públiques a un i altre costat de la serralada ressegueixen el traçat de l'antiga via i tenim la referència clara del camí que des de Vilamajor porta fins a Barcelona.

De Barcelona cap el Penedès la *via Augusta* resseguirà el Llobregat fins a Martorell-Castellbisbal, tot i que les referències es desdibuixen en el tram que ressegueix l'Anoia entre Martorell i Sant Sadurn d'Anoia. De totes maneres, la presència del mercat de Martorell des del 1032 i l'existència del jaciment de Santa Margarida de Martorell, a peu de camí, assenyala una activitat major de la que es pot desprendre de les fonts documentals. Ara bé, el model d'unió de nodes dibuixa dos arcs viaris que de ben segur no tenien tanta importància en època romana i que semblen tenir més força en època altmedieval. L'un neix a l'àrea propera a Sant Vicenç dels Horts i a través de Torrelles de Llobregat porta cap a Vallirana i Cervelló. Des d'allà connecta amb Castellví de Rosanes, on es divideix amb una branca que porta a l'indret on s'establirà la barca de Sant Andreu de la Barca, dins el terme de Corbera de Llobregat, i una altra que arriba a Santa Margarida de Martorell per un camí que encara era identificable fa pocs anys i que definia una cruïlla al costat d'aquest jaciment. El segon té origen a Sant Boi de Llobregat i amb un arc paral·lel a l'anterior, interconnecta els nuclis propers de la façana del Garraf sobre el Llobregat i s'endinsa fins a Olivella i cap Olèrdola i el Penedès.

La forma com es produeix l'expansió territorial del comtat després de la presa de

Barcelona i el pas del Llobregat no ha de ser aliena a la importància d'aquests dos camins que, per altra banda, tampoc es poden deslligar de l'activitat ramadera tardoantiga i medieval d'aquesta àrea. Un cop dins el Penedès, des de Subirats s'identifica la pervivència de la *via Augusta* cap a Tarragona. Les referències a la *via Francisca* se situen clarament sempre sobre l'eix de l'antiga via, a l'extrem del Penedès, on també s'esmenta la *via Morisca*, i del Vallès Occidental.

La documentació no ofereix massa pistes pel que fa a l'entorn de Martorell, però el model ens dibuixa clarament les connexions amb l'Anoia (cap a Piera i la Pobla de Claramunt), la zona de Montserrat i el camí Llobregat amunt. Tant en el cas de la comunicació de Martorell cap a l'Anoia com al Penedès, a través de la Granada, s'endevina una circulació important en sentit transversal a l'antiga *via Augusta*. Una transversalitat que s'ha fossilitzat posteriorment en les trames urbanes d'alguns pobles i fins i tot en la delimitació dels termes castrals i parroquials. Les mencions d'elements viaris públics l'evidència des d'Olèrdola cap a la Granada, Sant Pere de Riudebitlles i la Pobla de Claramunt; com també des de Martorell, i des de Barcelona cap a Sant Cugat del Vallès i cap a Sabadell i Terrassa pel Ripoll.

Quin era el perfil d'aquestes vies? Primerament caldrà comprendre quines són les exigències dels mitjans de transport a utilitzar que, de ben segur, són força limitades. No per una baixa mobilitat, sinó per les característiques del mitjà. On tenim vestigis datables amb més seguretat i podem observar una permanència del perfil és en el cas dels ponts i tots ens mostren vies adequades per al pas d'animals a bast, estretes i amb preferència per un recorregut escursat encara que sigui en detriment d'un pendent més suau. Ni de lluny la xarxa medieval reclama el perfil que en alguns indrets encara conservarien algunes vies romanes.

Si el terme *calciata* que hem comentat anteriorment té una relació amb un perfil determinat de construcció és un aspecte que no podem assegurar plenament. Es refereix a trams empedrats? Si considerem la distribució de les referències documentals és cert que aquestes es corresponen amb el corredor Vallès - Penedès i, per tant, podríem interpretar que fan referència a la *via Augusta*? Actualment els mateixos estudiosos del traçat de la via a Catalunya dubten que aquesta tingués un perfil uniforme i, fins i tot, que es correspongui amb un traçat únic, especialment ja a la baixa romanitat. Tampoc creiem que el nivell de coneixements actual ens permeti definir amb precisió mesures per a diferents categories viàries.

Ara bé, el manteniment de la xarxa viària no era una qüestió marginal, el que es fa evident especialment en els llocs de més dificultat com pot ser quan es planteja la necessitat de conservar o bastir ponts. En aquests casos trobem sovint llegats privats per afrontar la despesa, com observem per a la reconstrucció del pont del

Diabla sobre el Llobregat, entre Martorell i Castellbisbal. De 1089, 1091 i 1092 (Bonassie, 1981: vol. II, pàg. 386) daten diverses referències. En el primer cas la donació de 4 quarteres d'ordi i 1 quartera de forment ad *opera ponti Lubricati*; el segon 1 unça d'or ad *opera de ipso pont de Lubricato*; el tercer de 2 mancusadas ad *pontum Lubricati* i el quart, també de 1092, de 2 mancusos, amb igual destinació.

La densitat de les deixes i la seva continuïtat, entre 1089 i 1092, fa pensar en una intervenció important, fins i tot de reconstrucció, que no desdii d'altres actuacions cronològicament contemporànies a d'altres llocs de Catalunya. Molt possiblement al segle XI l'obra romana havia estat destruïda pel riu o, en tot cas, prou malmesa com per exigir una intervenció en profunditat (FARRENY, MAURI i VIVES: 1994)⁴⁸.

A més de la xarxa de camins de trànsit general tot assenyala a la progressiva configuració d'una xarxa de camins ramaders que comunicarien àrees del propi territori del comtat i també amb zones més allunyades, com seria el cas de les carrerades de la Segarra i de la Cerdanya que documentem al Penedès. Unes vies que poden tenir el seu origen ja en la fase d'expansió ramadera de l'antiguitat tardana, però sobre les quals la documentació ofereix dades molt fragmentàries.

48

Existeixen alguns dubtes raonables sobre l'atribució de totes aquestes deixes al pont del Diabla de Martorell ja que algunes podrien ser destinades a l'obra de construcció del pont de Cabrianes, també sobre el Llobregat, al Bages. En to cas, el canvi d'atribució no qüestiona el que aquí es vol exemplificar.